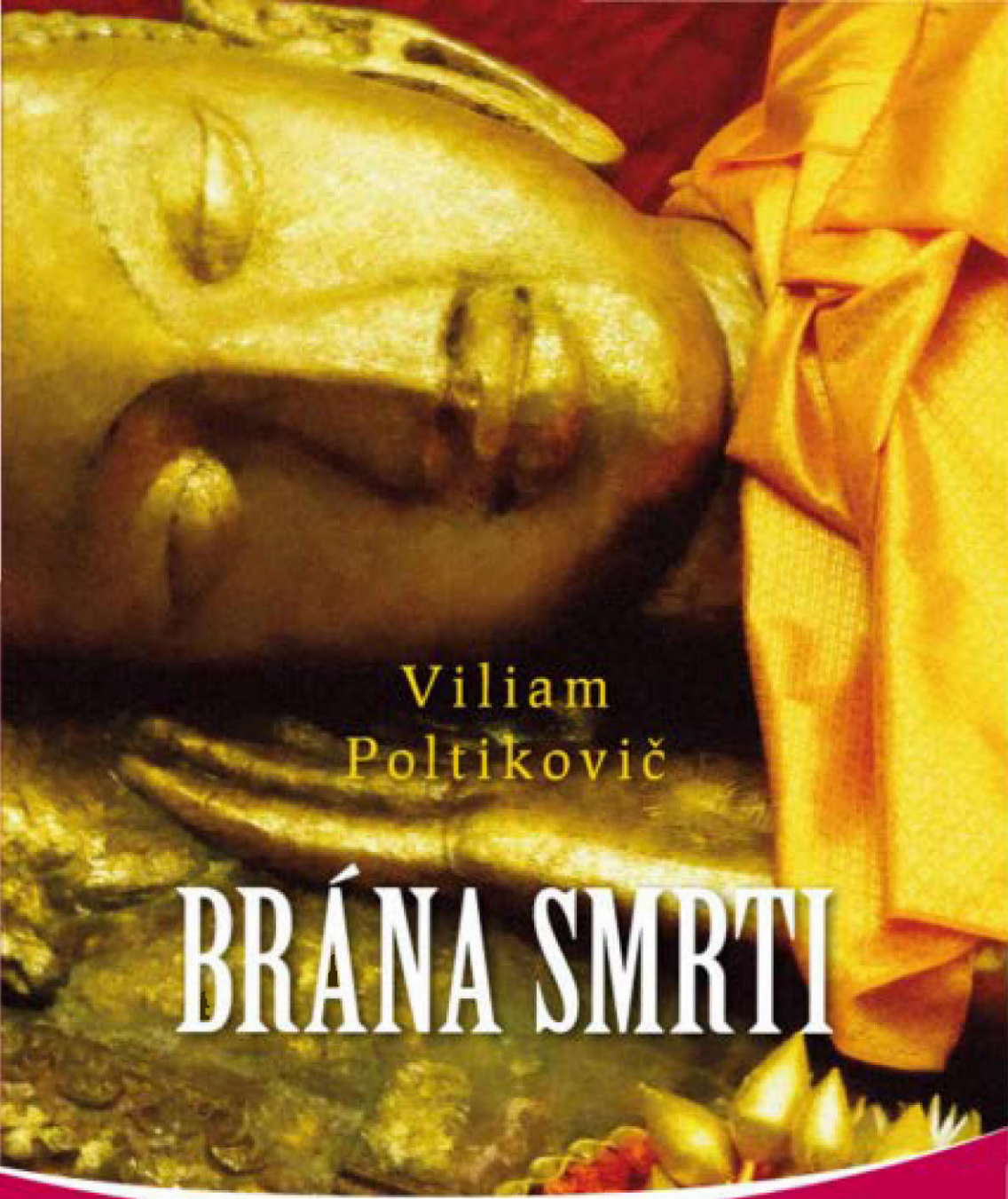

Viliam
Poltikovič

BRÁNA SMRTI

MAITREA

BRÁNA SMRTI

BRÁNA SMRTI

Viliam Poltikovič

MAITREA

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Poltikovič, Viliam

Brána smrti / Viliam Poltikovič. -- První vydání v českém jazyce. --

Praha : Maitrea, 2015. -- 394 stran

ISBN 978-80-7500-163-4

2-186 * 128/129 * 2-186/-188 * 364.642.8 * 39 * 133.4 * 2-5 *

392/394 * 2-1/-9 * 929-058.1 * 316.64

– smrt

– posmrtný život

– posmrtné zkušenosti

– ztráta blízké osoby

– zvyky a obyčeje -- dějiny

– rituály a obřady -- dějiny

– náboženské učení -- dějiny

– osobnosti -- 20.– 21. století

– názory a postoje -- 20.– 21. století

– populárně-naučné publikace

2 - Náboženství [5]

Viliam Poltikovič

Brána smrti

Copyright © Viliam Poltikovič, 2015

Czech edition © MAITREA a.s., Praha 2015

ISBN 978-80-7500-163-4

Foto na obálce: ležící Buddha v Kušinagaře, Indie

ÚVODEM

Kniha *Brána smrti* vznikla díky stejnojmennému třináctidílnému dokumentárnímu seriálu natočenému pro Českou televizi. Od námětu k realizaci uplynulo třináct let – vedení ČT do toho dlouho jít nechtělo, téma jim přišlo depresivní, měli postoj, jaký stále převládá – o smrti moc nemluvit, odsunout ji. Celou tu dobu jsem však na tématu pracoval a na svých cestách a při setkáních se zajímavými lidmi natáčel. Nakonec se materiálu natočilo tolik, že se do seriálu ani nemohl vejít – přes dvě stě hodin videozáznamu, kde hovoří víc než sto dvacet osobností. Díky knize je tedy zpřístupněno mnohem víc než v seriálu. Ale ani sem se nevešlo vše, co je podnětné a přínosné, i zde jsem musel vybírat. Natáčení vznikalo formou rozhovorů s lidmi, a proto i v knize zůstává částečně zachován hovorový projev. Přestylizování všech výpovědí do psané formy by časově bylo dosti náročné. Omlouvám se všem v knize uvedeným, že jsem drobné úpravy ve výpovědích nedal autorizovat, při takovém počtu osobností a rozsahu promluv by se vydání knihy značně prodloužilo. Vesměs se však jednalo jen o mírné úpravy hovorového projevu do psaného. Většina výpovědí v Čechách byla natočena od října 2012 do dubna 2013.

Kniha je rozdělena do třinácti kapitol stejně jako televizní seriál, není v ní vše, co bylo uvedeno v seriálu, spíš je tu prostor pro to nezveřejněné.

Jde o inspirující a objevitelské výpovědi odborníků a silné osobní příběhy lidí, které nás posouvají v pojetí smrti. Pro mě bylo velmi přínosné setkání s R. Moodym, zejména když mluvil o svých posledních výzkumech, které změnily jeho přístup k tomu, co je po smrti lidského těla. Silná a zajímavá byla setkání se všemi, kteří se natáčení zúčastnili, cenné bylo setkání s lidmi doprovázejícími umírající. Vyplynulo z něj, že můžeme ovlivnit, jak odcházíme z tohoto světa, a můžeme ovlivnit i odchod svých blízkých. Znamením pozitivního odchodu je třeba i úsměv na obličeji zemřelého a pocit těžko popsatelného krásna v okamžiku smrti, který prožívají doprovázející. Sympatické je i poznání, že moderní věda na mnohé nahlíží shodně se starými duchovními naukami.

Přes velkou náročnost tématu a rozsah pojetí šla práce na seriálu moc hezky a nečekaně lehce. Někteří si mysleli, že téma pro mě musí být depresivní. Ale jak se říká – všechno je jinak, setkání se smrtí prostřednictvím natáčení bylo krásné a povznášející. Bude naplněním poselství této knihy, když to pocítíte také.

Cesta ducho našimoleho

Platon

Uzka šírka
K dokonalosti
Uzka je cesta, ktorá vedie
K životu. Malý, IV.

Cesta slachy zbloudilého

LXVII.10.17.

Askep di era IT yang sudah maju, kita sebagai kebidanan harus bisa berinovasi, agar dapat mengikuti perkembangan teknologi dan ilmu kebidanan.

Zošob, jak se dojde všeob.

Abyš dostel toho, čeho nevíš,
mamš jš tamudy, kde nevíš.

Abyš dostel toho, v čem se schocháš,
mamš jš tamudy, kde se schocháš.

Abyš dostel toho, čeho sevojš,
mamš jš tamudy, kde sevojš.

Abyš dostel toho, co neší,
mamš jš tamudy, kde neší.

Způsob, jak lze mít všechno.

Abyš došel toho, že boží věděl všechno,
 nechť věděl o něm nic.
 Abyš došel hraditi ve víru,
 nechť se kachalí z něho v sílu.
 Abyš došel svojení stěha,
 nechť svojil z něho nic.
 Abyš dostal toho, že budeš vřim,
 nechť bít v něm nic.

Způsob, jak se nenálekari všecko.

[illegible]

Zaánka,
že se má všecko.
V této nabestínajle duch
kád a odpocinek. Postate
[e n] totit po nálem ne-
dychtí, napodí ho sic eme-
rem váhře a nezobčíte
ho sic emem dól, jedlo
je c 1000ti své pahary.
Víný, boly po nálem
dychtí, právé tím se ma-
ne.

Náčelník z Papuy

1.

Konec, nebo začátek?

Smrt je úhelným bodem i strachem naší existence. Téma smrti je obsáhlé jako život sám a stejně tak těžko uchopitelné. Tady jde spíše o inspiraci – jak smrt přijmout, jak se s ní vyrovnat, jak se na ni připravit. Poznáme, jak ke smrti přistupují různé kultury a víry současné i minulé, seznámíme se i s překvapivými výzkumy tanatologie – vědy o smrti a umírání. Velmi důležitá a významná je práce amerického psychiatra, filozofa a spisovatele Raymonda Moodyho, M.D., Ph.D., který své vyprávění pro seriál začal slovy:

„Obávám se spousty věcí. Mám strach řídit, cítím úzkost z bolesti a nechci se zranit, nejvíc se určitě bojím, že se něco stane mým dítětem, musím však říct, že ze smrti obavy zcela jistě nemám. Ne potom, co jsem mluvil s tisíci lidmi z celého světa, kteří se již na prahu smrti octli, a poté, co se se mnou podělili o tuto nejzajímavější a nejvíc inspirující zkušenost svého života. Smrti se neděším.“

Lidé obvykle zastávají dvojí pojetí toho, co následuje po smrti – v prvním vše spojené s naší existencí končí a dále žijeme jen ve svém díle a vzpomínkách přežívajících lidí, v našich dětech. Ve druhém pojetí smrt není definitivním koncem, je spíše proměnou, kdy jen opouštíme fyzické tělo a vstupujeme do jiné sféry bytí, kterou si zatím moc neuvědomujeme.

O lékařský pohled na definici smrti jsem požádal pražského neurologa MUDr. Vladimíra Línka, CSc.

V. L.: V oblasti definice smrti se pohybujeme na třasovisku, protože ve skutečnosti nemáme ani uspokojivou, vyčerpávající definici života. Život

je z hlediska vědy definován pouze popisem projevů, které se týkají živého organismu. Patří tam, že je to objekt omezený v prostoru, čase, je hmotný, má nízkou entropii, dochází u něj k látkové výměně, k výměně informací mezi prostředím a okolím, má reprodukční schopnost, schopnost udržování stálého vnitřního prostředí a tak dále. Čili takto nepřesně je definovaný živý objekt a potom tautologicky kruhem máme definici smrti, že smrt je nepřítomnost životních projevů. Otázka smrti člověka nebo smrti nějaké vyšší bytosti je daleko komplikovanější, protože jde o problém primárně filozofický, ale také etický, sociální, medicínský, spirituální, ekonomický. Čili záleží, z jakého hlediska se k tomu přistoupí. Obecně se dá říct, že základní kritérium nepřítomnosti životních projevů platí i na humánní úrovni.

Přírodovědkyně prof. RNDr. Anna Strunecká, DrSc., je díky svým zkušenostem dlouholetou představitelkou otevřeného vědeckého přístupu a veřejně se za něj angažuje:

A. S.: Mechanismem smrti, tím koncem, se věda nezabývá. Umíme definovat smrt. Dříve byla smrt zástava srdce, s rozvojem transplantací potřebujeme, aby srdce bilo, abychom jej mohli dát někomu jinému, takže posledních dvacet let definice smrti je, že jde o zástavu činnosti mozku – elektrická aktivita mozku se zastaví.

A co pro vás smrt znamená?

A. S.: Smrt je pro mě konec života jako pro každého člověka. Jsem původem bioložka, zabývám se biomedicínou a biologie nás učí, že každý život končí smrtí. A pokud náš život někde pokračuje, tak jedine v genech našich potomků. Ale naštěstí mi bylo dáno poznat, že smrt je přece jen něco jiného, než jak ji pojímá tradiční biologie a současná

medicína. Jsem přesvědčená a vím, že smrt je proces transformace života do jiné podoby. Mám už věk, kdy řada mých kolegů, přátel, blízkých odešla, zažila jsem smrt zblízka ve své rodině a moje přesvědčení, že se jedná o transformaci do jiné formy života, mně usnadňuje vyrovnat se jak s odchody blízkých, tak i s přípravou na vlastní smrt. Dnes se na smrt dívám se zvědavostí, s očekáváním. Myslím na to, jestli vše zvládnou – jako když člověk cestuje do nějakých neznámých krajů – jestli tam někde nezabloudím, jestli dojdu, kam mám, a jestli se tam budu umět chovat. Ale dívám se na to tak trochu i s humorem. Říkám si, abych tady dětem nezanichala nepořádek nebo dluhy. V podstatě se těším, že se tam setkám se svými blízkými, přáteli, s učiteli a že tam zase bude něco nového. Takže jsem na to zvědavá.

Vy tedy říkáte, že je lepší předpokládat, že něco po smrti může být, než aby pak člověk byl zmatený, překvapený...

A. S.: Ano, i v dílech řeckých klasiků můžeme číst, že po smrti se dějí věci, které člověk neočekával. A také Karel Čapek řekl své manželce Olze: „Ty se budeš divit, až umřeš, že jsi furt.“ I z vyprávění a svědectví lidí, kteří prožili zkušenost blízké smrti a vrátili se, víme, že se diví, že ti okolo je neslyší, že jim nerozumí. Lidem, kteří nevěří, že něco se bude po smrti dít, říkám, že člověk by se měl na to připravit jako na cestu do dalekých krajín. Jestliže tam nic není, nic se nestane. Ale jestli tam něco bude, pak bude vědět, jak se má chovat a co to vlastně je. Bohužel my, kdo pracujeme trochu v duchovních světech a trochu nahlížíme do jiných dimenzí, víme, že v současné době lidé nejsou připraveni na smrt, nejsou připraveni na to, že se něco bude dít po smrti jejich těla, až se jim zastaví srdce nebo až jim přestane fungovat mozek. Duše nebo vědomí, energie, která z člověka odchází, je zmatená. A to je veliký problém a fenomén současné civilizace, že člověk neumí zemřít, odejít.

Jenže v naší společnosti je smrt spíše tabu, nemluví se o ní...

A. S.: V současné společnosti je smrt tabu v tom smyslu, že člověk se nepřipravuje na svoji vlastní smrt a lékaři, medicína nebere smrt jako určitý proces. Lidé umírají v nemocnicích za zástěnou, sami, odcizeni, opuštění a často ani ošetřující personál si jich nevšímá a čeká, až zemřou. Zároveň se dnes nad smrtí nepozastavujeme. Podívejte se, kolik lidí zemře za jeden večer v televizi, kolik smrtí, vražd, zabití tam vidíme a vidí to i děti od malička, smrt je zprofanovaná, není brána jako událost, jako třeba zrození. Přitom smrt je zrození do jiného života. Člověk by se měl na smrt připravovat od mládí, měly by se o ní učit děti ve škole a každopádně medicína by měla změnit svůj postoj ke smrti a k umírání. Podivuji se nad tím, kolik je důkazů o tom, že smrt je proces transformace, lidí, kteří prožili zkušenost blízké smrti, jsou statisíce, jsou o tom napsány desítky knih, zpracovalo to mnoho badatelů, psychiatrů, odborníků, lékařů, ale oficiální medicína pořád tento fenomén nebere jako fakt. Já si nedovedu představit, že bych na lékařské fakultě přednášela, že když člověk zemře, tak že je to transformace do jiného života, nebo že bych mohla vyprávět, jak vypadá život po smrti. To by mě asi dovedli ke kolegům psychiatrům na vyšetření.

Terapeut z Beskyd PhDr. Andrew A. Urbíš je zkušený, světa znalý a podařilo se mu vytvořit světový rekord pobytu v minus 129 °C – vydržel tam osm minut a deset vteřin pouze v trenýrkách.

Co pro vás smrt znamená a jak ji dnes pojímáme?

A. A. U.: Smrt pro mě osobně znamená přechod někam jinam, kde to neznám. Mám jakési představy, ale vzhledem k tomu, že nejsou potvrzeny osobní zkušeností a jsem realista, pochybovač, tak vím, že se mohou

nebo nemusí uskutečnit. V každém případě je moje představa absolutní v tom, že smrtí život nekončí. Já si myslím, že jde o přechod do nějaké jiné dimenze. Po svých zkušenostech i po zkušenostech svých pacientů jsem o tom bytostně přesvědčen.

Myslím, že dnes je vytvořena obecná hrůza ze smrti, představa, že jde o něco strašného. Vůbec se nechováme jako civilizovaná společnost. V dřívějších dobách existovaly způsoby rozloučení se, doprovázení ke smrti. Svého času jsem dělal rozsáhlý výzkum na Podkarpatské Rusi a jednou jsem jel s řidičem přes jakousi horskou vesnici, bylo to ve čtvrtek odpoledne, na návsi byla spousta lidí svátečně oblečených jako do kostela. Řekl jsem řidičovi, ať zastaví a zjistí, co se děje. On mi řekl, že tu umírá starý muž a všichni, jak tam okopávali brambory, šli domů, umyli se, převlékli do svátečních šatů a šli se s tím člověkem rozloučit, pohladit ho. A jak to vypadá dnes u nás? Někde za plentou dodýcháte jako pes za plotem. Copak to je civilizovaná společnost? Problém je v tom, že nemáme osobní zážitek. Když byla vícegenerační společnost, tak děti se učily, že někdo se do rodiny narodí a někdo z rodiny zase odchází. Jenže dnes se odehrává vše v rámci institucí. Už se to trochu zlepšuje – otec je u porodu a tak dál, ale ještě to není ono. Takže současné děti to neznají, nemají ten zážitek, nevědí, co je smrt, že je třeba se rozloučit s umírajícím člověkem, že může trpět, mít strach a někdo musí u něj být. To společnost nezná. My se právě chováme naprosto necivilizovaně. Úplně katastrofálně. Neumíme umírat, protože jsme to nikdy neviděli. V tom je obrovský problém.

V létě 2012 mě historik umění, poutník, inspirující osobnost Jiří Zemánek upozornil na knihu MUDr. Stanislava Grofa, M.D., „Lidské vědomí a tajemství smrti“ a k mému překvapení jsem zjistil, že je podobně koncipovaná jako

připravovaný seriál. Hned jsem Stanislava Grofa kontaktoval, projekt ho zaujal a po půl roce, co začala korespondence, letím s kameramanem Miroslavem Součkem do San Francisca. Je to má první kalifornská cesta.

Konec února nás tu vítá teplým prosluněným jarem, stromy nádherně a bohatě kvetou, oceán bouří, velké sekvoje objímají, vůně toho všeho omamují. Golden Gate i San Francisco předvádějí úžasné divadlo, jak se noří do a vynořují z obrovské mlhy, doslova jsou mostem mezi dvěma světy, realitami, jejich náruč je povznášející, osvobozující. Vždyť i Alcatraz je našťástí už jen muzeem.

Stanislav Grof

Stanislav Grof nám volá a popisuje, jak se k němu dostaneme, je to pár mil od města, Mill Valley jsou roztroušené domy v krásné horské krajině. Stan je milý a vstřícný, hned navrhuje tykání, je ve výborné kondici a mluví velmi dobře česky vzhledem k tomu, že rodnou řeč přestal mluvit, když mu zemřeli rodiče. Moderní prosvětlený dům je ideální pro natáčení a nese jasnou Stanovu pečeť – prosklená pyramida na střeše a působivé artefakty z celého světa s duchovním kontextem. V Kalifornii jsme pár dní, u Stana dvě odpoledne, ale zážitek je nezapomenutelný. Není to časté, ale zde realita předčila očekávání. Stan neúnavně a výstižně odpovídá celé hodiny na otázky, které nemají konce:

Mohl bys říct, jak vnímáš, co je to smrt?

S. G.: Vystudoval jsem lékařskou fakultu a v době, kdy jsem promoval, se mi to zdálo jednoduché – smrt je prostě zástava základních životních procesů. Mozek je závislý na fyziologických procesech a vědomí jsem chápal jako produkt mozku. Smrt je tedy zástava fyziologických a psychologických procesů. Dnes, po půl století práce na výzkumu neobvyklých stavů vědomí, se pro mě ten problém velice zkomplikoval. Pořád platí fyziologický aspekt – z pozice zevního pozorovatele končí biologická existence člověka, je to konec organismu, jeho rozpad. Ale dnes už nevěřím, že tento proces končí biologickou smrtí. Když ukončíme biologickou existenci, přichází to nejzajímavější. Měl jsem řadu vlastních zážitků v psychedelických sezeních různého druhu a také v holotropních sezeních, kde pracujeme s dýcháním a s hudbou, kdy jsem už měl pocit, že jsem zemřel, že už se to stalo. A byl jsem překvapený, když jsem se potom vrátil do prostředí, kde jsem si vzal tu látku nebo kde jsem začal s tím dýcháním. Dnes je navíc řada pozorování v oblasti tanatologie a ta ukazují, že lidé, kteří se dostanou velice blízko smrti, kteří mají nejen zástavu srdce, ale i vymizení elektroencefalografických záznamů, čili jde o mozkovou a srdeční smrt, tak tito lidé mají zvláštní zážitky. Velice zajímavé a překvapivé je, že vědomí se odděluje od těla a má schopnost pozorovat okolí – nejen okolí těla, ale v některých případech se vědomí přemísťuje i do jiných místností v budově nebo dokonce prožívá tzv. astrální projekci prostředí vzdáleného třeba dvě stě nebo tisíc mil. Když studujeme, co oddělené vědomí vidělo, velice často docházíme k objektivnímu, konsenzuálnímu potvrzení, že se to skutečně stalo. To je v souladu i s Tibetskou knihou mrtvých – když zemřeme, staneme se tím, čemu Tibeťané říkají „bardové tělo“, které má přístup k jakémukoli místu na celé zeměkouli. Má svobodu pohybovat se a vnímat věci, jež se dějí ve světě. Musíme si ještě počkat,

jestli se to všechno potvrdí. Zatím máme zprávy od lidí, kteří se dostali velice blízko ke smrti, ale nedokončili ten proces. Ale pozorování, která máme, naznačují, že po smrti nastane velice zajímavá série zážitků a procesů ve vědomí.

A co je život ve srovnání se smrtí?

S. G.: Když jsem byl čerstvě promován, tak podobně jako v případě smrti, jsem měl jasno, že rozumím tomu, co život je. Studoval jsem medicínu v době, kdy byl marxistický režim, a podle něj základem existence je hmota. Učili jsme se, že složité procesy anorganických látek vytvořily fenomén života. Tehdy byla slavná teorie ruského vědce Oparina. Anorganické hmoty se vyvinuly v komplikované organické sloučeniny a potom zcela jako výsledek mechanických procesů se objevily buňky, a jakmile vznikl buněčný život, tak začal darwinovský vývoj od jednobuněčných organismů až po ty nejkomplicovanější formy života včetně člověka. A to vše se dělo bez participace vyšší inteligence. Vesmír se stvořil sám ze sebe a život, vědomí a inteligence byly vedlejší produkty hmotných procesů. Dnes ovšem, po padesáti letech studia mimořádných stavů vědomí, vidím tu situaci docela jinak a jsou mi blízké velké filozofie východu – buddhismus, hinduismus. Dnes věřím, že vědomí je integrální součástí existence, že vědomí se nedá odvodit z materiálních procesů, že je jim svým způsobem nadřazené. A snadněji si dovedu představit, že zážitky materiálního světa jsou produktem kosmického vědomí, než to, že hmota, která je mrtvá, inertní, by byla schopna vytvořit něco tak fantastického, jako je vědomí.

Velice málo lidí včetně vědců si uvědomuje, že nemáme žádný důkaz pro to, že vědomí je vytvořené v mozku. Máme spoustu pozorování, která ukazují systematické korelace mezi anatomií, fyziologií, biochemií mozku a procesy vědomí, ale nic z toho není důkazem,

že vědomí je produktem mozku, že je produktem hmoty. Já obvykle uvádím jako příklad televizor. Máme tu podobnou situaci – kvalita obrazu a zvuku je závislá na fungování různých součástí v televizním aparátu. To ovšem neznamená a není to ani důkaz, že vysílání či program jsou vytvořeny v té bedně. Televizor zprostředkuje příjem programu, ale sám jej nevytváří. Velice podobným způsobem vidím korelaci mezi anatomií, fyziologií, biochemií mozku a stavy vědomí. Nic nepotvrzuje, že vědomí je produktem mozku. Asi bychom se smáli, kdyby se někdo snažil pochopit, co se děje v televizním aparátu na molekulární úrovni, a věřil by, že díky tomu porozumí, proč v sedm hodin se můžeme dívat na film o Mickey Mousovi, že prostě pochopí obsah televizního programu na základě plného pochopení materiálního systému televizoru.

Co svědčí pro to, že vědomí se může oddělit od těla, jsou nějaké příznaky, zkušenosti, důkazy, že vědomí může být nezávislé na mozku?

S. G.: Je celá řada pozorování, kde vědomí oddělené od těla vidělo něco specifického, co se dalo prověřit. Třeba známý je případ ženy, která byla přivezena večer do nemocnice na resuscitační oddělení, ráno za ní přišla sociální pracovnice a mluvila s ní. Pacientka ji požádala, aby šla na druhou stranu budovy nemocnice a podívala se, jestli na rampě, na prvním poschodí, leží žlutá teniska. Sociální pracovnice nevěděla, co si o tom myslet, ale pacientka byla tak naléhavá, že tam šla, podívala se z okna, musela hodně vystrčit hlavu, aby měla správný úhel, a zahlédla žlutou tenisku. Pak se pacientky ptala, jak to věděla. Ona řekla, že vědomí se jí oddělilo od těla a cestovalo kolem budovy. Nikdy předtím v té nemocnici nebyla. Existují tedy až takové anekdotické příběhy. Nejzajímavější je velká studie s názvem „Mind side“, kterou dělal tanatolog Ring a týkala se lidí, jež byli slepí od narození. Když měli zážitek blízké smrti a jejich

vědomí se oddělilo od těla, tak byli schopni vidět. Ring se zajímal o tzv. „ověřitelné zážitky blízké smrti“, kde ti pacienti nejen byli schopni vidět poprvé ve svém životě, ale věci, které viděli, bylo možno ověřit.

V mimořádných stavech vědomí nebo v podskupině, které říkám holotropní stavy, je možné cestovat v prostoru i v čase, neexistují zde žádné hranice pro vědomí. Je možno jít do minulých století, dostat se do jiných zemí. Měl bych ještě vysvětlit termín holotropní. Jde o neologismus, slovo, které jsem vytvořil, když jsem si uvědomil, že v psychiatrii nemáme speciální název pro velice důležitou podskupinu mimořádných stavů vědomí. Jde o stavy, které mají šamani, jsou součástí iniciační krize, jsou prožívány během rituálů přechodu, jde o zážitky, které probíhají v mysteriích smrti a znovuzrození, zážitky jogínů, buddhistů, křesťanských mystiků, kabalistů a tak dále. Termín holotropní je složené slovo řeckého původu, holos znamená celý, celistvost a trepo znamená pohybovat se směrem k něčemu. Heliotropismus je schopnost rostliny pohybovat se směrem ke slunci. Čili holotropní znamená směřující k celistvosti. V podstatě je to založené na pozorování, že v normálním stavu vědomí se identifikujeme jen s fragmentem toho, co skutečně jsme. V mimořádných stavech vědomí dochází k expanzi a je možné začít prožívat různé elementy zevního světa a je možné dokonce naprosto přesáhnout, ztratit vlastní každodenní identitu a ztotožnit se s kosmickým vědomím.

Jaký je tvůj vlastní přístup ke smrti po zkušenostech, kterými jsi prošel – obáváš se smrti?

S. G.: Já jsem měl už několikrát pocit, že se to stalo. Nemůžu říct, že se nebojím smrti. Mám nesmírnou úctu k zážitkům, které podle mého názoru mohou v okamžiku smrti přijít. Myslím si, že je to velice dobrá příležitost, fantastický zážitek. Mám k té představě respekt, ale svým způsobem se na ni těším.

Jak pojímá smrt moderní západní společnost?

S. G.: V západní společnosti máme materialistickou vědu, která má vysokou prestiž a ovlivňuje i představy lidí, kteří se považují za věřící. Úspěchy vědy – počítače, lasery, cesty do vesmíru, jí dávají vysokou reputaci a máme tendenci věřit všemu, co vědci říkají. My si pak neuvědomíme, že třeba fyzika může být vysoce pokročilá a může se dostat velice daleko v materialistickém pojetí světa, ale když přejdeme k psychologii, tak dochází ke zkreslení, naše chápání psychiky je totiž daleko primitivnější než třeba v šamanských kulturách nebo ve filozofiích východu, v buddhismu, hinduismu, kde jejich představy o vědomí, vesmíru, vztahu mezi hmotou a vědomím jsou založeny na staletích intenzivního zkoumání. My máme představu, že psychoanalýza a další metody jsou nadřazené tomu, co čteme o východních kulturách. Je tu celá řada případů, kdy lidé, kteří vystudovali na nejlepších univerzitách v Americe a potom prožili mimořádné stavy vědomí, tak skončili jako studenti u šamanů, kteří byli analfabeti, nedovedli číst. Přitom ale měli tak hluboké chápání psychiky, že to bylo nesrovnatelné s tím, co Harvard University nebo Stanford University mohly nabídnout.

Poznání šamanů je v souvislosti s tématem smrti velmi důležité, protože součástí tzv. šamanské krize je velice přesvědčivý prožitek smrti a znovuzrození, který si pak je šaman schopný navodit sám. Někdy s pomocí psychedelik, někdy bubnováním a jinými způsoby a potom má schopnost pohybovat se mezi stavem normálního vědomí a stavem, který je velice blízký stavu spojeného se smrtí. Čili on se stane anglicky řečeno psychopompem, pohybuje se mezi tímto světem a posmrtným světem a je schopen provázet lidi na těchto cestách. I základem šamanského léčení je hluboký prožitek smrti, který šaman má, obeznámení se s celou prožitkovou oblastí smrti a schopnost pracovat v tom stavu vědomí.

V naší společnosti nejsou rituály přechodu – jaký je důsledek jejich absence pro společnost?

S. G.: Před mnoha lety jsem byl pozván ke slavné americké antropoložce Margaret Mead na konferenci, která se týkala rituálů přechodu. Ona byla přesvědčena, že absence významných a společností podporovaných rituálů přechodu je důvodem problémů, které máme s dospívající mládeží – chybí jim rituály, kde se můžou v mimořádných stavech vědomí vypořádat s destruktivními a sebedestruktivními tendencemi, kde se mohou emočně odpoutat od matky a stát se skutečně dospělými lidmi. Vzhledem k tomu, že tyhle rituály nemáme, tak vlastně celá civilizace žije v jakémsi adolescentním stavu. Když se podíváme na hollywoodské filmy, tak většina z nich není dělaná pro dospělé. Vazba s matkou je velice komplikovaná, poněvadž jde o zážitek devíti měsíců naprosté závislosti, potom velice dramatická zkušenost porodu, kde může dojít až k ohrožení života, a pak závislost na matce po porodu – dlouhá doba kojení, emoční závislost. A rituály přechodu, které řada kultur pořádala v době dospívání, puberty, tak pomohly emočně dokončit porod. Oni znovu prožívali porod, plně propustili emoce, které nebylo možné vyjádřit v době, kdy se plod pohyboval porodním kanálem. Mohly se také uvolnit energie, které byly spoutané v těle, protože celá ta reakce na porod vlastně nebyla vyjádřená. Rituály přechodu lze tedy brát jako dokončení porodu po emoční stránce, která zůstala nedořešená, nebyla adekvátně propracována. Jedna věc zážitků rituálu přechodu je tedy emočně dokončit porod, překonat trauma porodu, oddělit se emočně od matky, stát se dospělým, nezávislým. A druhá věc, která přichází se znovuprožíváním porodu, je otevření se transpersonální, spirituální oblasti. Čili nejde jen o znovuprožívání porodu, ale o to, čemu říkáme psychospirituální smrt a znovuzrození. Když člověk znovu prožívá porod a vynořuje se z porodního kanálu, vidí světlo, ale není to světlo jako v nemocnici nebo světlo světa, když se

rodilo mimo nemocnici, ale to světlo vyvolává pocit posvátnosti, vkročení do spirituálního, duchovního světa. I lidé, kteří jsou ateisté, materialisté, marxisté, pozitivističtí vědci, když mají tento zážitek, otevrou se spiritualitě, mystice. Když jsme dělali tento výzkum ještě v Praze, měli jsme řadu lidí, kteří byli právě ateisté, materialisté, ale když člověk dosáhne určité hloubky ve vlastním nevědomí, dosáhne prenatalní úrovně, otevrou se vnitřní zdroje spirituality a spiritualita se stane součástí prožitku světa.

Milan Calábek je zakladatelem oblíbené a jedinečné Univerzity Nové doby, má nejen velké a neobyčejné zkušenosti, ale i veliký přehled.

Milane, taková trošku komplexnější otázka – co to je smrt?

M. C.: Než začneme vůbec přemýšlet o smrti, měli bychom si uvědomit, jak přemýšlíme. Můžeme uvažovat o smrti z hlediska, že jde o přechod do jiného života, jako v sokratovské tradici, anebo že jde o naprostý konec všeho, vše smrtí zaniká, jak uvažuje Epikúros. Nicméně jsme pořád v dualitě, máme zde úvahu buď, anebo – buď život pokračuje, anebo život definitivně končí. Současník Nágárdžuny, druhého buddhy v Indii, Sextus Empiricus vypracoval nebo se zmiňuje o jiném systému myšlení, daleko dokonalejším, který je jakousi obdobou Nágárdžunovy Čatuskóty, a sice o tetralemmatu, kdy můžeme uvažovat o jakémkoli problému ze čtyř hledisek. Není zde jenom jedno dilema – buď, anebo – to znamená, že buď smrt je definitivní, anebo smrt je pokračováním, je přechodem do jiného života, ale můžeme uvažovat ještě z hlediska třetího lemmatu „contraria sunt complementa“, kde se protiklady doplňují, kdy můžeme uvažovat o obojím – z hlediska paradoxu. Ale pak ještě k tomu přistupuje čtvrté hledisko, které Sextus nejvíc zdůrazňuje ve své pyrrhónské studii, neboť se zabýval Pyrrhónem, řeckým filozofem, který navštívil s Alexandrem

Indii a rozpracoval na démokritovské tradici právě tento způsob myšlení. A to znamená, že je zde ještě čtvrté lemma a že můžeme uvažovat o ani – ani. To využívá takzvaná negativní teologie. Z toho vyplývá, že smrt není ani přechodem, ale ani koncem. A to je moment, kdy naše myšlení ztrácí jakoukoli oporu, přestává být zpředměťující a vstupujeme někam do hájemství, kde se nám otevírá jiný druh poznání – přímý vhled.

My o smrti nemůžeme přemýšlet z hlediska naší zkušenosti nebo našich vjemů, to je nám prostě nedostupné. A budeme-li tak přemýšlet, budeme jenom uvažovat o určitých hypotézách, které nemůžeme verifikovat. Budeme-li ale uvažovat z hlediska přímého vhledu neboli druhého způsobu poznání, můžeme se k něčemu dopracovat. Ještě pro upřesnění – každý z nás má dva druhy vědění nebo dvě možnosti poznávání: jednak je to nepřímé racionální poznávání na základě lokálního vědomí, a pak je tu přímé nelokální poznávání pomocí vhledu, poznávání, které nezávisí na nervové soustavě. Améba nemá nervový systém, protože to je prvek, jedna buňka, ale přesto je schopna se učit, pohybovat, rozmnožovat, usilovat o něco a podobně. A tento vrozený starý druh vědění a poznání můžeme rozvíjet nelokálně, tzn. nikoli na základě přemýšlení a vnímání, ale na základě průniku do něčeho, čemu Indové říkali „akáša“ a v moderní době se v dané souvislosti mluví o základním poli energie nebo o nulovém bodu nebo o energii vakua, tzn. že každý z nás máme tuto možnost poznávání. Z hlediska třeba Einsteina a Boseho – jde o Bose-Einsteinův kondenzát, vzniká všechno z energie nulového bodu, hmota vzniká kondenzací, a zároveň to energetické pole je akášou, kde je všechno zaznamenáno. A v našem organismu podle Rogera Penrose a Stuarta Hameroffa v kostrách buňky, v cytoskeletu, existují tzv. mikrotubuly, které jsou zdrojem vnitřního světla. Podobně jako třeba laser nám umožňuje číst disk, tak mikrotubuly nám umožňují číst z akáši, ze základního pole, kde všechno je zaznamenané, respektive kde všechno pořád ještě existuje.

Toto koherentní světlo, které vzniká v mikrotubulech, má přístup do akáši jedině na základě dmt, tzn. dimethyltriptaminu. A teď se dostáváme už ke zkušenosti blízké smrti, protože podle soudobých výzkumů je založená na činnosti naší pineální žlázy, epifyzy, která v mezní situaci vytváří obrovské množství dmt. Díky tomu máme zážitky, o kterých se mluví jako o zážitcích blízké smrti. Netýká se to samozřejmě jen smrti, ale i čehokoli jiného a my můžeme dosáhnout určitého vhledu do situace, do věcí, o kterých nemáme žádné vědomosti, a přesto je můžeme určitým způsobem poznat. Díky tomuto druhému způsobu poznávání, které se rozvíjí především ve spirituálních kruzích, meditacím a dalším duchovním technologiím můžeme potom dospět k jakýmsi závěrům, co to je smrt.

Prof. PhDr. Jiří Svoboda, DrSc., je náš přední paleoantropolog působící v Brně a byl pro mě zdrojem zajímavých informací o nejstarší známé historii lidstva.

Jak byla pojímána smrt v pravěku, kdy se začíná objevovat pohřbívání?

J. S.: Jedna z nejzajímavějších otázek je, kdy vůbec člověk začal uvažovat o tom, co se děje po smrti, a vyjádřil to formou pohřbívání. To znamená, že tělo nějakým způsobem uložil. S tím souvisí jiný způsob myšlení a především jiný způsob vnímání času. Já si myslím, že vnímání času v minulých společnostech nás zvláštním způsobem odlišuje od zvířat. Pro dnešní lidskou společnost je příznačné, že vnímá čas. A tím si logicky nastavujeme i moment smrti. Ono to není tak samozřejmé, jak to na první pohled vypadá, protože obecně není vlastností organismů, že by se připravovaly nebo myslely na svoji smrt. Čili my musíme předpokládat, že někde v minulosti člověka je moment, kdy si definoval svůj čas a ten mohl být cyklický, lineární nebo jakýkoli – z etnologie známe celou řadu vnímání času. Jakmile člověk začne definovat čas, tak nutně musí

začít pracovat s koloběhem svého života, s momentem narození, růstu, dospívání a smrti. Tímto způsobem lidé objevili smrt, moment, kdy něco končí, což je zneklidňuje, a potřebují se s tím vyrovnat. Ve společnostech, o nichž mluvíme, to vyrovnání představuje rituál.

Je celá řada rituálních praktik, které člověk s mrtvými těly prováděl. Nejstarší nálezy představují lebky ještě archaických lidí, na nichž vidíme stopy manipulace. Jsou na nich zářezy, něco se s nimi dělo, třeba se skalpovaly, ale ještě pořád to není pohřeb. Pohřby se objevují až u neandrtálců – jejich tělo bylo nějakým způsobem deponováno, obvykle v jeskyni, kde také žili, a chráněno tak, aby se k němu nedostaly šelmy a aby nebylo zničeno vlivem prostředí nebo geologických procesů. To znamená, že nad tělem musel být nějaký příkrov, buď bylo zahrnuto v jámě, nebo tam byly navaleny kameny, které mohly mít i zvláštní seskupení.

Nejstarší pohřby zaznamenáváme zhruba před sto tisíci lety, ty už jsou v kontextu anatomicky moderních lidí, homo sapiens, ale v téže době pohřbívali své mrtvé, a dokonce ještě častěji, také neandrtálci, kteří byli jejich současníky. V době, kdy anatomicky moderní člověk ovládl celou scénu na této planetě, někdy před čtyřiceti tisíci lety, se už rozvíjí celá plejáda různých pohřebních rituálů. Ale je zajímavé, že anatomicky moderní lidé neměli přesně daný způsob, jak tělo pohřbívat. To je vyhrazeno až kulturám podstatně mladším. My musíme vycházet z toho, že u pohřbů, které máme dochovány, a hrobů, které můžeme najít, kdy tělo bylo pohřbeno do země a chráněno, tak že jde jen o velmi malou část tehdejší populace. Už proto, že jsou strašně vzácné a každý archeolog má radost, když takový hrob najde. Musíme si uvědomit, pokud mluvíme o paleolitu, že tam nepochybně docházelo k celé řadě pohřebních rituálů, které nezanechaly žádnou stopu. Protože pohřbených v zemi je nápadně málo, tak dedukujeme, že spousta

těl musela být v té době pohřbívána celou řadou přirozenějších způsobů než zakopáním do země, například samovolným rozkladem. Máme pro to doklady. Na Sibiři šlo o pohřbívání v korunách nebo kmenech stromů či předhazování šelmám, které má rituální charakter. Teprve v momentě, kdy šelma zkonzumuje tělo, tak je to tělo využito, je tím ukončen a naplněn pozemský běh člověka. V Asii šlo o předhazování těla vlkům, dodnes se tyto rituály praktikují v Tibetu, tam jde o předhazování ptákům. Dále jde o pohřbívání do vody, předložení ohni, jde o různé živly, které si nepotřebné tělo vezmou. Takže já se domnívám, že na počátku byla velká variabilita a že s vývojem společnosti docházelo v určitých kulturách ke sjednocování pohřebních rituálů. Časem se ta variabilita vytrácí a některé kultury jsou vysloveně zaměřené už jen na jeden způsob pohřebního rituálu a ten standardně dodržují. Dokonce ho mají uzákoněný. Ale na počátku pohřebních rituálů u lovců a sběračů vidím mnohem větší volnost v nakládání s mrtvým tělem.

Dá se z toho usoudit, jakou měli tehdy lidé představu o posmrtném životě? Jestli viděli nějakou kontinuitu po smrti?

J. S.: My všichni jsme silně ovlivněni etnologií, a i když někteří archeologové říkají, že ji neberou v potaz, tak přece jen ovlivněni jsou, protože si bereme analogie i ze svého vlastního myšlení a to je také etnologie. Čili všechny tyto představy bereme z kultur, které jsou živé, tam se inspirujeme a více nebo méně to přenášíme do minulosti. Pokud se podíváme na spektrum nabídky, kterou nám dnešní etnologie dává, tak je velice široká a různým kulturám je společné, že po smrti se předpokládá kontinuita. Pokud půjdeme do společností, které jsou nám nejvzdálenější – do loveckých, k indiánům – tak vidíme, že oni se po smrti ocitnou ve světě, který je velmi podobný tomu, v němž žili na zemi. Většinou tam budou zase lovit, budou žít v podobných osadách, budou tam bizoni, budou tam

všechna zvířata, která znali odsud. Čili moment kontinuity je jasný a je u těchto společností mnohem výraznější než v pozdějších dobách, u pozdějších kultur, kde ten předěl bývá mnohem dramatictější.

Některé nálezy hrobů nasvědčují, že tu byla obava z návratu zemřelého, je to možné?

J. S.: Já si myslím, že zde značnou roli hraje strach ze zemřelého. A myslím si, že se vyvíjel postupně, evolučně, protože na nejstarších sídlištích z paleolitu vidíme, že mrtví byli většinou pohřbíváni přímo tam, kde se žilo. Nezdá se, že by byla nějaká obava z jejich návratu, naopak. Spíš je tu moment kontinuity a přímého vztahu. Potom teprve až na konci paleolitu a v neolitu se objevují specializovaná pohřebiště, která už bývají odsouvána mimo osadu. Pak jde vývoj ještě dál a pohřebiště jsou odsouvána tak, aby opravdu byli živí v bezpečí od mrtvých, už se od nich výrazně diferencují, přistupují ještě k takovým věcem, že zemřelé záměrně zavalují kameny, svazují je. Z toho potom pocházejí velmi silná skrčení dolních končetin nebo celého těla. Všechny tyto praktiky nám ukazují, že se vytvořil nový fenomén – strach z mrtvého. Ale podle toho, co nám archeologie říká, tak u paleolitických lovců takový strach asi nebyl. Aspoň pokud se můžu domnívat.

Je tu zvláštní souvislost, že zhruba v době, kdy se objevuje pohřbívání, se objevuje také umění. Je otázka, do jaké míry jsou pohřbívání a umění navzájem propojené. Nám se spíš zdá, že není, že tu nějaká konkrétní souvislost nemusí být. Je pravděpodobnější, že to jsou dva nezávislé momenty, kterými se člověk zapisuje do paměti krajiny. Buď na nějakém výrazném, silném místě vytvoří rytiny, malby, anebo tam zanechá kosti svých předků, anebo může provádět jakýkoli jiný rituál, ale málokdy se stává, že se tyto dvě rituální aktivity překrývají, že se přímo setkají na jednom místě. Je ale zajímavé, že nejstarší hroby se objevují řekněme před sto tisíci lety a zhruba v té době se objevují také první ozdoby. A před

čtyřiceti tisíci lety už máme rozvinuté reprezentativní umění, nejrůznější figurky, rytiny, malby. Čili všechny tyto věci jdou z hlediska celkového vývoje poměrně rychle za sebou.

Vypovídají jeskynní malby či petroglyfy na skalách něco o pojetí smrti a posmrtného života?

J. S.: V jednoduchých společnostech se předpokládá, že život po smrti se velmi podobá životu na zemi. A proto je velmi obtížné při čtení nejrůznějších petroglyfů rozlišit, zda nějaká scéna nebo symbol má význam pro svět současný, anebo pro svět jiný. Nesmíme zapomínat, že v šamanském pojetí těch světů může být nad sebou několik pater a v zásadě budou ty postavy koncipovány z technického hlediska podobně. Ať už jsou živé, nebo mrtvé. Život a smrt v jednoduchém pojetí je vlastně plynulý proces. Tam není tak silné dělítko, jako vidíme my, kde skutečně něco definitivně skončí, a nevíme, co bude dál. Tady se neustále předpokládá volná kontinuita a ta nám stěžuje čtení. My máme zachovalé scény třeba

Petroglyfy v Tamgaly – Sluneční muž, Kazachstán

v saharském umění, které vysloveně mají silný osudový význam, tam by se mohlo říct, že se skutečně podobají záhrobním scénám, které potom známe z období civilizací. Ale je těžké odlišit je od běžné mytologie nebo od života, který má jenom některé nadpřirozené prvky, anebo od života, který probíhá už ve zcela jiném rozměru, v jiné dimenzi, to znamená po smrti. A petroglyfy budou v podstatě stejné. Když tam nějaké postavičky někde běhají nebo tančí, tak se nedá říct, jestli je to tady, nebo jinde. Jen když třeba ještě žije malíř anebo například v Austrálii žije někdo, kdo těm malbám rozumí, tak on vám vysvětlí, jestli je to tady, nebo v jiné dimenzi, v jiném patře stupňovitého světa. Ale my antropologové, archeologové to jen z té kresby nevyčteme. Protože i když jsou to třeba postavy lidí se zvířecími hlavami, u nichž bychom řekli – no ty se budou jistě pohybovat spíš v záhrobí, tak zase v tom pojetí jednoduché společnosti takové bytosti mohou obývat i náš svět. Můžete je potkat v lese, v jeskyni nebo támhle za kopcem. Když se začteme do mytologie, kterou dobře známe, třeba do antické, tak potkáváme velké množství nejrozumnějších mytologických bytostí a neznamena to, že se pohybujeme v záhrobí. Potkáváme je v našem živém světě. A naopak, přijdete do záhrobí a potkáváte tam lidi, kteří vypadají stejně jako živí. Čili tady dělítko nedělá smrt, ale to, jak je koncipovaná mytologie a světový názor dané populace.

Na ostrově Papua-Nová Guinea se stále žije jako v době kamenné, místní obyvatelé dokonce neznají ani keramiku. Vše se samozřejmě rychle mění, civilizace sem také vniká, ale protože ostrov je těžko schůdný díky neprostupné divoké horské džungli a snadné nákaze malárií, stále tu jsou bílá místa na mapě. Zdejší příroda je třetihorní, není tak štedrá pro lidi jako tropická džungle v jiných částech světa, velkých živočichů je poskrovnu, a tak je tu stále živý kanibalismus – lidé se jedí z hladu. Jednotlivé vesnice proto mají strach

ze svých sousedů, žijí izolovaně, mají svůj jazyk, chýše jsou často i vysoko v korunách stromů.

Byl jsem tam v roce 2006 se znalcem místních poměrů, zkušeným cestovatelem Rudou Švaříčkem, s nímž už jsem projel řadu pozoruhodných míst díky jeho cestovní kanceláři Livingstone. Šli jsme úzkou pěšinkou v džungli a najednou slyšíme křik. Za chvíli se rozvlnily křoviny kolem a z nich se za velkého pokřiku na nás vyřítily desítky bojovníků s nataženými luky a napřaženými oštěpy. Viděl jsem, že Ruda je v klidu, zůstal jsem tedy v klidu také a vzápětí vyšlo najevo, že to Ruda domluvil, chtěl nám dopřát trochu rozruchu. Bojovníci odložili zbraně, náčelník nás pozval k sobě do vesnice a přivítal nás se slovy: „Dřív jsme vás jedli, dnes jste našimi hosty.“ V rámci pohostění nám bylo nabídnuto vepřové s batáty tepelně upravené v jámě s horkými kameny. Protože jsem vegetarián, nenápadně jsem maso předal Rudovi. Odmítnutí jídla je totiž velká urážka a dost vhodná záminka k tomu, aby se host proměnil na další chod oblíbeného menu. Podle svědectví místních znalců tu byl kanibalismus i v době naší návštěvy. Ve vesnici jsem si koupil i kamennou sekeru – vypadá úplně stejně, jak ji znám z učebnice dějepisu.

Dlouho před námi tu byl dnes už legendární cestovatel, etnograf, spisovatel JUDr. PhDr. Miloslav Stingl, který je i výborný vypravěč, vždyť je naším autorem, který prodal nejvíc knih ve světě. Proto jsem se ho zeptal na jeho zkušenosti.

M. S.: Vedle indiánů nebo obyvatel Ameriky je hlavní oblastí mého zájmu Oceánie a celkem jedenáctkrát jsem byl na ostrově, kde leží Papua-Nová Guinea. Je to přímo etnologický ráj, protože zde žije 750 různých kmenů, etnik, které mluví 750 různými jazyky. Poprvé jsem tam byl v roce 1965 a u několika skupin se mi podařilo být prvním bělochem, který je navštívil. A přijel jsem opravdu v tom nepřeneseném slova smyslu do doby kamenné. Protože si teď povídáme o smrti a jak se různé kultury

na ni dívají, tak na Papui-Nové Guineji jsem se setkal se smrtí, která je pro jednu stranu, pro tu co zabíjí, velice příjemná a pro oběť nepříjemná – setkal jsem se stopami lidojedství čili kanibalismu. Kanibalismus byl kulturní jev, zní to hloupě, ale patří k vývoji lidstva, dokonce i u nás v jeskyni máme stopy lidojedství našich vlastních dávných předků. Kanibalismus byl velice rozšířený Na Papui-Nové Guineji, také na souostroví Fidži a v celé Oceánii. A zde jsem se setkal s posledními stopami lidojedství. Základní otázka je, proč bylo lidojedství? My vlastně máme už v tom českém slově vysvětlení – jíme člověka. Na Papui-Nové Guineji nejsou vůbec žádní velcí savci, když pominu krysy, tak tam byl člověk základním zdrojem potravy. V první řadě se tedy lidé pojídali kvůli masité stravě. Omlouvám se lidem slabší povahy, protože tady to už nejsou příjemné věci. Musím říct, že mně ještě bylo nabídnuto lidské maso. Dál to nebudu rozvíjet. Mě ale zajímalo, jak lidské maso chutná, tak jsem se ptal – údajně je nasládlé a velice tučné. A proti tomu tuku, protože prý i maso hubených lidí je tučné, obyvatelé Melanésie a Papuy-Nové Guiney vymysleli přílohu, které se říká lidojedský špenát, nazývá se to tak i odborně, a ten se přidává k masu, aby z něj vytáhl trochu tuku. Lidé se tedy zabíjeli proto, aby se získalo lidské maso. Zabíjelo se různým způsobem. Buď jsme se vypravili na lidoloveckou výpravu do vedlejší vesnice nebo na Fidži jsem se setkal s tím, že náčelníci si dělali chovné stanice na lidi, aby je mohli později sníst. A protože mužské maso je údajně mnohem tvrdší než ženské, tak muži byli kastrováni, aby to maso změklo.

A můžete říct, proč se tam v chýších uchovávají mumie předků?

M. S.: V celé Oceánii byl velice rozvinutý kult předků. V té souvislosti u některých kmenů byl zemřelý člověk jakoby vyuzen, vysušen a pak bydlel v chýši, ve které „já“ jsem bydlel a byl to „můj“ předek, kterého jsem stále uctíval. Moji rodiče jsou pochováni na Vyšehradském hřbitově

Mumie z ostrova Papua-Nová Guinea

a uctívám je tak, že jim jdu dát na hrob kyticíku. Oni toho svého předka uctívali tím způsobem, že ho měli fyzicky ve své chýši, byl stále s nimi. Někdy mu dokonce vyprávěli pohádky nebo příběhy.

V sousední Austrálii najdeme u původních obyvatel mnoho společného s Papuou, přesto pojmání světa a života je tu svobodnější, inspirativnější. PhDr. Hana Gerzanicová tu dlouho působila jako učitelka právě mezi původními obyvateli.

Můžete říct, jak původní obyvatelé Austrálie pojmají smrt?

H. G.: Oni se smrti nebojí. Na vše se dívají, jak to vidí v přírodě kolem sebe. Například voda – je to hmota, můžou ji pít, můžou se v ní umýt. Je tu louže, a když je v poušti vedro, voda se vypaří a už se nemůže pít, už se jí nemůžou dotýkat. Ta voda je neviditelná. Ona ale někde je, je v páře, je to voda v jiné formě. A tak se dívají na smrt. Když vidí člověka, můžou s ním mluvit, můžou se ho dotýkat, ale když zemře, už to nejde. Hmota je pryč, ale on je jako ta pára někde jinde. A jestliže po té vodě něco v louži zbude, tak je to bláto. Takže tělo zemřelého je takové bláto tam, kde kdysi byla voda. Oni se nebojí, protože vědí, že člověk je někde v jakési neviditelné formě.

Vědí, co je čeká po smrti? Kam jdou?

H. G.: Oni věří, že jdou do lepší země. Velice zajímavý je jejich pojem nebe. Nebo jakési té druhé země. Každý z nás si představuje tu druhou zemi jako něco, co tady není. Já když jsem byla malá, tak jsem si myslela, že v nebi bude strašně moc hraček. Když je třeba někdo sám, tak si myslí, že tam bude mít hodně přátel. Prostě to, co tady nemá. Moje babička věřila, že když zemře někdo blízký nebo z rodiny, že se po smrti zase sejdem. Oni věří, že člověk někam jde, ale neví, kde ta druhá země je. Když tedy člověk zemře, tak někdo z jeho rodiny, který zemřel už dříve, na něj čeká, aby ho tam mohl dovést. Protože ten, co zemřel, neví, kudy tam jít.

V rámci natáčení jsem se obrátil i na odborníky z Náprstkova muzea, etnografka Mgr. Monika Badurová vyprávěla ještě o Austrálii:

M. B.: Australci věřili, že člověk má dva druhy duše. Jedna vyjadřuje naše ego, dělá člověka individualitou a po smrti postupně zanikne, ale jsou k tomu potřebné určité rituály. A druhá duše je zděděná po dávných předcích. Oni věřili, že v takzvané době snů, což bylo mytické období, kdy byl stvořen svět v jeho dnešní podobě, tak v té době snění žily bytosti, které ještě nebyly ani lidmi ani zvířaty a Australci je považovali za svoje mytické totemové předky. A ta duše přicházela z doby snění, z míst, která byla nějak spjatá s totemismem, s územím, které nějakým způsobem vytvořili mytičtí předkové. A tato duše se po smrti zase vracela zpátky, do totemového území, kde čekala nějakou dobu, než zase se reinkarovala nazpátek. Takže v rámci pohřebních obřadů oni truchlili nad mrtvým, ale museli i zajistit, aby se duše vrátila tam, kam má.

Původní styl života tzv. přírodních národů je ještě zachovaný v oblasti Amazonie. Dokonce tu žijí i tzv. nekontaktované kmeny, které o civilizaci vědí, ale záměrně se před ní schovávají. Také používají luky, šípy, kamenné sekery. Kulturní antropolog Ing. Mníslav Zelený je mezi amazonskými indiány jako doma. Byl tam mnohokrát, přijali jej jako svého a dostal indiánské jméno Atapana. Proto jsem se na něj obrátil, aby povyprávěl, jak se ke smrti staví amazonské kmeny a co pro ně smrt znamená.

Jak indiáni pojmají smrt?

M. Z.: Chtěl bych zdůraznit, že indián má ke smrti stejný vztah jako k životu. Pro něj je to jedno a to samé. On v tom moc nerozlišuje. Důležité je ale poznání. Když jsem si povídal s Mašakurim, šamanem z kmeny Kofánů v ekvádorské Amazonii, vyprávěl mi o tom, jak připravují

chlapce na iniciaci. Přípravují je pomocí psychoaktivních látek, jsou to různé typy ayahuascy, a přitom ti chlapci poznávají své nevědomí, svět tam někde jinde. Postupně se jim zjevují určité obrazce, obludy..., za další dva tři roky jim dají těch drog víc a za takových deset let, kdy už jsou těsně před iniciací, tak poznají to nejdůležitější. A největší poznání je, že poznají svou vlastní smrt. Upadnou do kómatu, do zvláštního stavu, a pochopí, co je to smrt, kam jdou. Oni tím pádem znají odpověď na třetí základní filozofickou otázku. Nejen kdo jsme, odkud kráčíme, ale také kam jdeme. Indián se to dozví a vstupuje do dospělosti. Tím pádem nemá žádný strach ze smrti, ví, že je součástí života, protože pro indiány začátek a konec jedno jest, život a smrt jedno jest.

Opravdu, smrt je součást života indiánů. Co se týká obřadů a rituálů, musíme si uvědomit, že pohřeb je po iniciaci nejdůležitější rituál v jejich životním cyklu. Narození – nic, svatba – nic, ale pohřeb – tady totiž dochází ke kvalitativní změně, kdy z mrtvé schránky odchází duše někam. Oni vědí kam.

A jak je to s pohřebními obřady?

M. Z.: To je rozmanité. Například u Janomamů je takzvaný endokanibalismus, je to nádherná ukázka pospolitosti, dialektiky a kontinuity, kdy zemřelý je pomocí ohně změněn v prach a ten je zamíchán do banánových placek a tyto placky se pojídají. Je to i největší vyznamenání – když je tam nějaký významný návštěvník, dostane špinavou placku, to znamená placku, která je plná popela zemřelých. Tím v nich zemřelý žije dál. A já jsem byl úplně nadšen tímto endokanibalismem, protože místo aby ho pohodili, aby ho sežrali červi, tak vlastně v nich žije dál. A je to nejenom povinnost, aby se všichni příbuzní zúčastnili této „hostiny“, rituálu, obřadu, ale i čest. Největší výhružkou, když někdo zlobí, je: „Dej si pozor, nebo tě po smrti nesežerou.“ Protože

tak on žije věčně. Kráčí zase do života svých potomků. Ta kontinuita je to, co nám zcela chybí, co jsme vytěsnili naším nekonečným hledáním materiálních výtobytků.

Šamani také prožívají smrt, je to součást jejich přípravy, výuky – můžeš k tomu něco říct?

M. Z.: Ano, jde o součást výchovy, školení a vzniku šamana jako takového. Než se šaman dostane k tomu, aby byl šamanem, tak prožívá léta školení a prochází nejen různými technikami, ale i obrovským utrpením. Protože utrpení je cesta k poznání. Bez toho, že by někdo trpěl, tak nepozná svět. Byla by to jen selanka. Teprve až přes utrpení pochopí, co je vlastně smyslem života. Budoucí šaman tedy několikrát zemře a svým učitelem šamanem je znovu vyvolán do života. Takuma, šaman z kmene Kamayurá, si mě jednou pozval a začal mi vyprávět o tom, jak se stal šamanem. Ti nejvýznamnější, nejsilnější a nejschopnější šamani, jako byl on, vychovali sami sebe. Neměli žádného mistra. Sám sebe si vyvolil, pocítil nutnost, že bude šamanem a sám sebe několikrát umrtvil a znovu se přivedl k životu. A to je ta nejsilnější cesta, jak se stát šamanem. Posléze mě pozval k sobě do školení, ale já jsem odmítl, protože jsem se necítil a dodnes se necítím, abych byl šamanem. Protože to je řehole na celý život, z toho si člověk nemůže dělat legraci nebo dělat něco napůl. Být šamanem je celoživotní záležitost, oddanost svému kmeni, pro který musí pracovat celý život. A navíc je to opravdu jen pro velmi silné jedince a to já nejsem.

Můžeš upřesnit, jak probíhá to umrtvení u šamana, nebo jakým způsobem smrt prožívá?

M. Z.: Já jsem to nezažil na sobě, protože jsem to odmítl. Oni mi o tom jen vyprávěli. Jako mi vyprávěli o chlapcích, kteří se chtějí stát dospělými, ti také musejí zažít smrt. Všichni musejí zažít smrt, aby ji poznali a aby se

cítili silní pro život. A odcházejí kamsi, což mi nikdy přesně nespecifikovali. Neříkali mi, jak umírají a jak se dostávají nazpět. Indián totiž nerad něco vysvětluje, on to prostě cítí. A ani to nejde vysvětlit naší terminologií, našimi slovy. Stejně jako nejde vysvětlit, když se šaman vrací z magického letu do jiných světů, tak my mu nemůžeme rozumět, co nám vypráví, protože netušíme, jaké termíny používá. Šaman svět chápe nebo poznává jinými smysly, nejen našimi pěti, ale pomocí synestezie, různými kombinacemi smyslů – je to něco, co my nemůžeme pochopit. Jde o mysterium a indián není od toho, aby ho polopaticky vysvětloval naší terminologií.

Vyprávěli ti, co se děje po smrti s duší, čím prochází nebo jestli je tam nějaký vývoj?

M. Z.: U indiánů kmene Eceche, když člověk zemře, promění se v divoké prase „huangána“ a utíká až k velké řece „Kvey ey enamu“, to je Řeka mrtvých, přes kterou přeplove. Proběhne tam mezi dvěma stromy „pifá-jo“, to jsou palmy, jež mají dlouhé žíhané ostny podobné, jako má divoké

Indiáni Eceche v Amazonii

prase „huangána“. Potom kůži prasete ze sebe svlékne a tam je opět osada indiánů a zde zase žije dál svým životem. A proto nemá žádné problémy – když zemře, bude pokračovat dál. A šaman je od toho, aby se pohyboval mezi dvěma světy, mezi světem mrtvých a světem živých. On ty schopnosti má. A proto se občas šaman promění v divoké prase, přeplave řeku mrtvých, proběhne mezi dvěma palmami „pifájo“ a setká se tam se zemřelými, vypráví jim o tom, co je tady nového, a zase přináší zprávy od nich.

Stane se, že se nějaká duše třeba zatoulá?

M. Z.: Duše se rády zatoulají a nerady odcházejí. Proto se musí šaman změnit v psychopompa a té duši domluvit. Protože ty duše zlobí a snaží se živé stáhnout k sobě. Takže šaman je od toho, aby je umoudřil, zklidnil. On je i sám jako psychopomp odvádí do zászvětí, protože má schopnosti chodit mezi těmi třemi základními světy. Světem dole, ve středu a nahoře.

Můžeš popsat ty tři světy – co znamenají?

M. Z.: Každé etnikum má kosmologii trochu jinou a někdy je velice složitá. Například u indiánů Yekwana, kteří žijí ve venezuelské Amazonii, mají osm nebeských vrstev. A v každé té vrstvě je určitý svět a určití obyvatelé. A v tom nejvyšším světě sídlí Wanadi, sám stvořitel, ale k němu se nedostane nikdo. Ti dobří šamani odcházejí třeba do sedmé vrstvy, do sedmého nebeského horizontu, ostatní lidé odcházejí do jiných horizontů. Zlí čarodějové také odcházejí do jiných horizontů, podzemních – tam mají tři podzemní horizonty. V jednom nadzemním horizontu je třeba nádherná, magická laguna, kterou hlídá obrovský motýl a plave tam paryba, rejnok. A proto třeba rejnoka nesmějí zabít a jíst, je to pro ně posvátné zvíře. Takže těch vrstev mají několik a vědí přesně, co kde je, kam budou kráčet, jak tam mají komunikovat. Čili svět toho záhrobí ať už je nahoře, nebo dole, mají nesmírně specifikovaný. Co se

tyče stvořitele, je tam vazba také na slunce – to hraje obrovskou roli. Slunce a Měsíc je základní dvojice v celé kosmologii indiánské Ameriky. Vlastně indiáni, když stavějí obrovské chyše „maloky“, tak centrální sloup představuje Slunce, vedlejší je Měsíc a další jsou Plejády. Takže indián má celé nebe v chýši. Každá tyč, každá krokve složité konstrukce maloky, která má výšku až devět metrů a šířku dvacet třicet metrů, představuje nebeské těleso, protože i hvězdy a souhvězdí patří k jejich životnímu prostředí.

Indiáni nejsou trestáni po smrti nějakým peklem?

M. Z.: U indiánů prakticky neexistuje systém našeho zločinu a trestu, protože jsou přirozeně loajální a nepřekračují žádné nepsané zákony, je to otázka soužití a otázka samotné existence každé komunity. Takže vlastně k trestům, a to znamená i k trestům po smrti, prakticky nedochází. Tam něco takového není. Naopak tam jsou ty nebeské vrstvy, vlastně všichni jdou do nebe – do spodnějšího nebo hornějšího nebe. Jen zlí čarodějové odcházejí mezi své do podzemních horizontů.

A jak indiáni vnímají projevený svět v kontextu s neprojeveným světem?

M. Z.: Každý jednotlivec je propojen s duchovním světem právě při přípravě k iniciaci, kdy očekává svého ochranného ducha, kdy je v deprivaci a týden, dva i tři týdny nejí, nepije a čeká, kdy se mu někdo ozve, kdy k němu promluví – pták, strom, kapka vody, padající list, havran nebo mraky, protože všechno je u indiána živé. I kámen k němu může promluvit, a co promluví, to se stane jeho duchovním ochráncem na celý život. Potom se vrací do vesnice, vypráví o tom šamanovi, a díky tomuto prožitku je prostoupen přírodou. Tím získává posvátný vztah, pokoru, kterou my tady nemáme. Pro něj je vše stejně důležité jako on sám. Vše má pro něj stejnou hodnotu. Vše je pro něj posvátné. Člověk je na stejné úrovni

jako komár, had nebo stonožka. Všechno je zde živé a vše má stejnou povinnost tady existovat a fungovat.

Jakýkoli indián je schopen odejít a zemřít. Severoameričtí indiáni to mají velice krásně zachycené v literatuře. „Dnes je krásný den zemřít“ – odejde na kopec, tam čeká, ale někdy se to nepodaří, tak řekne: „Kouzlo se nepodařilo.“ Ale je nádherné, že odchází s úsměvem.

Ze všeho vyplývá jedno důležité poznání. Indián je po celý život připravován na smrt, na následnou existenci. Vše začíná hned po narození, kdy šaman každému novorozeni pohybem ruky u kořene nosu otevře jakýsi virtuální otvor, kudy po smrti odejde jeho duše. Při narození se už myslí na smrt. Není to úžasné?! To je ta kontinuita, to je příprava na posmrtnou cestu. Život je vlastně příprava na posmrtný život. Život je pomíjivý, to, co následuje, je nekonečné.

Samozřejmě slovo musí dostat i pravý šaman – Ea Orgo Maynez z Mexika:

E.O.M.: Vy, já – nikdo vlastně neví, který dech bude poslední. Měli bychom tedy být velmi soustředěni do srdce, mít v sobě celistvost a řídit se intuicí. Hlavní je být prostě sám sebou a být šťastný – to je má jediná práce. Být šťastný. Poselstvím tedy je být tady a teď – v celistvosti a lásce, skutečné lásce, božské lásce. A tak je každý nádech požehnáním. A jsme tu proto, abychom si každým dechem navzájem pomáhali, abychom přijímali toto požehnání a stávali se lepšími lidmi. Každým dechem. To znamená být přirozenější, být prostší, být k sobě poctivější, obdělávat půdu a pociťovat ze všeho, co člověk dělá, spokojenost a štěstí, kdykoliv svou práci odvést, jak nejlépe to jde. Učinit v každém okamžiku, co můžete – to všechno je tvůrčí.

Jde o duši: jádrem všeho je být připraven přijmout smrt jako znovuzrození. Jsme tady totiž jen na určitý omezený čas a nevíme. Smrt je

proměna – ve skutečnosti nic jako smrt neexistuje, opět jde o pouhý před-
lud, neboť žijeme ve světě iluzí – jako bychom šli spát, zavřeme oči –
a kam se nám to všechno ztrácí? Jsme v jednotě s Jediným. Jsme tu kvůli
službě – jsme zde, abychom lidem pomohli na jejich cestě, aby se snáze
otevřeli změně a své vlastní lásce. Sám sobě jsi šamanem, zaříkavačem,
guruem, sám si ustavuješ svůj vesmír – a všechno je to na tobě.

*Velikou oblastí, kde často původním stylem žijí mnohé kmeny, je Afrika.
Oslovil jsem proto afrikanistku z Náprstkova muzea Mgr. Janu Jirouškovou.*

Můžete shrnout, jak si v Africe představují smrt, jaký k ní mají přístup?

J.J.: V Africe je smrt brána jako součást každodenního života, není odsou-
vána do kategorie tabu jako u nás. Umírající by měli zemřít v kruhu rodi-
ny, která se opravdu o budoucího nebožtíka stará. Oni se snaží poslední
chvilé člověku zpříjemnit tím, že třeba vzpomínají na hezké chvíle ze
života, přijdou za ním přátelé. V některých regionech, když člověk zemře
doma, tak se ještě shromáždí příbuzní, protože věří, že je duch ještě u těla
a vyprávějí mu třeba veselé historky, aby se nenudil tu chvilíčku, která mu
ještě na zemi zbývá. Smrt není něco špatného.

Pro Afričany smrt není řešením problémů světa, takže Afričan se
nikdy nerozhodne vyřešit svoji životní situaci, která může být veli-
ce kritická, tím, že spáchá sebevraždu. Sebevražda není chápána jako
řešení. Afričané opravdu páchají nejméně sebevražd na světě. Co se týká
pohřbů a smrti, tak je třeba život člověka na zemi ukončit a doprovo-
dit jeho duši do světa duchů, kde se setká s ostatními dušemi předků,
může si tam s nimi vyprávět. Ale neztrácí kontakt ani s pozemským
světem. Kdykoli se na zemi něco stane, je možné navázat kontakt
s duchy a zeptat se, proč se tak stalo, proč je člověk nemocný, proč

Konec, nebo začátek?

Na ostrově Pemba

se mu nedaří. Když máte důležité životní rozhodnutí, je třeba informovat předky. Není možné se třeba provdat, mít děti, rodinu a žít bez komunikace se zemřelými předky a neoznámit jim tyto noviny. A musíte se s nimi také poradit. Není možné udělat životní kroky, aniž byste se poradil s předky. Takže ti mrtví nejsou zapomenuti, jsou pořád součástí rodiny.

Africký pohřeb je velká slavnost bez ohledu na region. Liší se třeba obřadem nebo počtem lidí – většinou jde o stovky zúčastněných. Pro ženy je to velká událost, protože během obřadu až třikrát mění oděv. Mrtvý je vystavován a lidé mají možnost se s ním ještě rozloučit. Často pozůstalí chtějí upozornit na to, co člověk měl za života rád a zprostředkují to třeba tím, že rakev je v podobě dobytka, v podobě auta Mercedes-Benz nebo letadla. Když ten člověk opravdu toužil letět letadlem a nikdy mu to za života nebylo dopřáno, tak po smrti může být pohřben v rakvi ve tvaru letadla. A do toho lidé i hodně investují, protože krásný pohřeb je důležitý, a kdyby se na něm šetřilo, tak to je důvod k pomluvě. A nejde jen o pomluvu mezi živými, protože i duchové mají stejné vlastnosti, a to dobré i špatné. Takže když zemře někdo, kdo byl za života velmi nepřijemný, zůstává mu to i po smrti. A lidé se bojí, že by je mohl pomluvit mezi zemřelými duchy a řekl jim, že na něm šetřili.

Prostě kontakt se zemřelými je úplně běžný a neztratíte ho, ani když odjedete do Ameriky, do Evropy, předeck je stále s vámi. On se může třeba vtělit do stromu nebo na nějakém místě můžete mít oltářík, kde je ten předeck, který vás chrání a komunikuje s vámi.

A jakým způsobem probíhá ta komunikace?

J. J.: Komunikace může mít několik úrovní, protože můžete mít štěstí a být ten, který komunikuje s duchem přímo. Ale často člověk musí požádat prostředníka, což jsou různí šamani, kouzelníci. A to není jen

tak. Duch potřebuje nějakou odměnu a vy musíte přinést něco dobrého, třeba alkohol, cigarety nebo nějaký doutník. A právě za vás se šaman spojí s předkem, vysvětlí mu situaci, většinou prostřednictvím transu, a potom se vrátí zpátky do stavu plného vědomí a vy už víte, proč třeba je někdo nemocný, co udělat, abyste byli úspěšní, proč se vám třeba nedaří, nebo naopak, proč se vám daří dobře.

Smrt je chápána negativně v tom smyslu, že je opouští někdo blízký, a i když věří v ducha, s kterým můžou pak komunikovat, tak je to pro ně taky samozřejmě ztráta.

Narození je také bráno jako velká událost?

J. J.: Dnes už se lidé rodí v porodnicích a moc se to neliší od evropských porodů, ale tradičně to je velká událost. Ale až později, protože samotný akt narození je sice důležitý, ale protože dřív byla veliká úmrtnost dětí, tak dítě ze začátku nedostávalo jméno nebo dostalo ošklivé jméno, například Hyenka nebo podobně, aby si ho duchové nevzali. Oni chtěli zabránit, aby dítě neumřelo, věřilo se, že prvních několik dnů se duch může rozhodnout a řekne si: „Já tady na té zemi nebudu, tady se mi nelíbí.“ A dítě zemře a duch si přejde do sféry duchů. Rituál přijetí do lidské společnosti tedy nebyl hned po narození, ale později, když bylo jasné, že dítě přežije prvních pár dnů.

Templo Mayor, Mexico City

2.

Předkové vzdálení i blízcí

Zde se dotýkáme pojetí smrti ve starověku. Někdy letmo, jindy víc nahlédneme dané téma prostřednictvím kultur Mezopotámie, Persie, Indie, Číny, Egypta, Řecka, Keltů, Germánů, Slovanů a kultur, které prosluly lidskými oběťmi – Mayové, Aztékové, Toltékové.

MUDr. Stanislav Grof, M.D.: Když se podíváme na staré, domorodé, preindustriální a antické kultury, vidíme velice odlišný obraz, než je dnes. Všechny staré kultury nebraly smrt jako konec veškeré existence. Měly představu o posmrtné cestě, o oblastech onoho světa, o jeho obyvatelích, různých božstvech, démonických bytostech, což dnes označujeme jako archetypální postavy. Součástí té představy byla i možnost vrátit se do fyzické podoby – koncept reinkarnace, karmy a tak dále. Naši předkové měli mnohem přirozenější postoj ke smrti, viděli ji jako součást existence. Jejich náboženství bylo založeno na osobních prožitcích, tím se zásadně liší od industriální kultury. Další rozdíl je, že lidé umírali obklopeni členy rodiny nebo kmene, lidmi, které znali. Pomáhaly jim i rituály přechodu a šamanské procedury.

V rituálech přechodu lidé prožili velice silný zážitek smrti a znovuzrození, psychospirituální smrti a znovuzrození, a je možné to vnímat jako přípravu na umírání. Já jsem měl zážitky, kdy jsem velice přesvědčivě prožil vlastní smrt a vrátil se k životu. Lidé, kteří žili ve starých kulturách, mohli mít zážitek smrti několikrát během života, byla to prožitková příprava na smrt. Velice důležitá byla i mysteria smrti a znovuzrození ve starém Egyptě nebo v Řecku – bakchanálie, eleusinská mysteria. Zasvěcenci zde byli podrobeni určitým metodám, které jim změnily vědomí, prožili

smrt a znovuzrození a v důsledku toho ztratili strach ze smrti. A když je překonán strach ze smrti, změní se i způsob života, jeho strategie. Člověk se přestane identifikovat s tělem, rozvine daleko větší pocit transpersonální identifikace. Když potom tito lidé umírají, mají pocit, že umírá jen tělo, ne samotná individualita. Duchovní učitelé uvádějí příměr řidiče a auta. Tělo je něco jako auto, které používáme, pokud jsme živí, potom řidič vystoupí z auta a pokračuje jiným způsobem existence.

My jsme měli možnost to potvrdit v práci s víc než dvěma sty pacienty umírajícími na rakovinu. Pro ně představa, že zemřou, nebyla otázkou daleké budoucnosti, ale něco, co se může stát za několik týdnů nebo měsíců. A když měli zážitky smrti a znovuzrození, říkali, že ztratili strach ze smrti. Něco podobného se děje lidem, kteří prožijí zážitky blízké smrti – při operaci, autonehodě. Většina z nich už nemá strach ze smrti, protože prožila něco, co je na druhé straně.

Velice důležitá je představa Carla Gustava Junga o kolektivním nevědomí, které má dvě oblasti. Jedna je historická, kde je záznam celé historie lidstva, a druhá je archetypální, mytologická, kde jsou postavy všech náboženství, které kdy existovaly. A instituce jako ráj, nebe a peklo mají ontologickou realitu, něco, co lidé můžou zažít nezávisle na svých znalostech. Mohou mít prožitky pekla nebo ráje různých kultur, přestože jejich popisy nejsou stejné. V eskymácké představě nebe se po smrti staneme duchem v polární záři a hrajeme si s ostatními duchy s hlavou mrože. V představě keltského ráje jsou koně mnoha barev. Jiná je představa u Aztéků, jiná u severoamerických indiánů a všechny tyto obrazy existují v kolektivním nevědomí. A lidé je můžou prožít, i když nemají intelektuální znalost daných mytologií. To byl veliký Jungův objev.

Já jsem zažil ještě v Čechách LSD sezení s člověkem, který měl prenatální zážitek a po něm následoval další, v němž se viděl jako duch v polární záři, byla tam skupina dalších duchů a házeli si tam s nějakým kulatým

objektem. Pak si uvědomil, že to byla hlava mrože. Já jsem v té době byl ještě hodně freudiánský, tak jsme dělali volné asociace a myslel jsem, že to musí mít nějaký význam v jeho osobním životě, ale nebyli jsme schopni najít vysvětlení. A léta po tom sezení, když už jsem byl v Americe, jsem si v jednom slavném knihkupectví v San Franciscu prohlížel knížky a našel jsem jednu o eskymácké mytologii. Tam bylo popsáno, že Eskymáci si představují, že když zemřou, stanou se duchem, dostanou se do polární záře a tam si hrají s hlavou mrože – a energie té hry vytváří polární záři. Ale v době toho sezení jsme ani já ani pacient neměli tušení, oč se jedná.

Jak s tím souvisí archetyp hrdinů, kteří zemřou a znovu se narodí?

S. G.: Joseph Campbell, můj blízký přítel, napsal knihu „Tisíc tváří hrdiny“. Po řadě let studia mytologie zjistil, že v mnoha kulturách jsou příběhy i běžných lidí, ale často je to hrdina, bůh nebo polobůh, a ti se dostanou do situací, kde prožívají fantastická dobrodružství. Podobně jako šamani cestují do podsvětí, procházejí těžkými zkouškami a velice často jde o zážitek smrti a znovuzrození a následného návratu do normálního života. Vstupují pak do role velkého léčitele nebo osvíceného panovníka nebo duchovního učitele. Joseph to nazval monomyth a je pozoruhodné, jak často se to vyskytuje v nejrůznějších kulturách. Já jsem ve své práci popsal význam znovuprožívání porodu. A popsal jsem tam čtyři fáze, kterým říkám bazální perinatální matrice. Když Joseph četl mou knihu, tak najednou našel souvislost s lidským porodem. Když přicházíme na svět, je to hodně podobné – velmi náročné, spojené se strachem, s bolestí. Je tam proces, kdy se děloha stahuje, kdy to lidé prožívají, jako by šli do podsvětí. Absolvují velice těžké zkoušky fyzické i emocionální a potom přijde vynoření se do normální reality. Joseph si uvědomil, že společným jmenovatelem je porod. A co je popsáno v mytologii cesty hrdiny, každý z nás může prožít. Je to totéž,

co prožívají šamani, co se prožívalo v rituálech přechodu, co zasvěcenci prožívali v mystériích smrti a znovuzrození.

Pojetí smrti (a co je po ní) starověkými kulturami není zatím zcela doceněno ani poznáno. Otázku smrti, posmrtného a věčného života řeší i krásný mezo-potamský epos o Gilgamešovi, jedna z nejstarších literárních památek lidstva. V touze po nesmrtelnosti se Gilgameš vydává na strastiplnou pout, aby našel rostlinu, která ji člověku poskytuje, podaří se mu ji získat, ale vzápětí o ni přichází... Nesmrtelnost je v rukou bohů...

Starověká Persie je spojena především s prorokem a reformátorem Zarathuštrou. Život a svět pojímá Zarathuštra jako boj dobra a zla, pravdy

Reliéf ze staré Persie

a lži. Podle dobrých či špatných skutků, slov a myšlenek čeká na duši zemřelého ráj, království Nekonečných světél, nebo peklo, dům lži. Cílem je však všeobecná pozitivní obroda. Díky oběti vykonané budoucím Spasitelem lidé ustanou z mrtvých, stanou se nesmrtelnými a celý svět se od základů obrodí.

Starověká Indie zdůrazňuje nesmrtelnost duše, která se reinkarnuje, nebo-li převtěluje a putuje rozmanitými životy, dokud nedosáhne jednoty s božskou podstatou všeho. V prastaré Bhagavadgítě se praví: „Lidé moudří netruchlí ani nad mrtvými, ani nad těmi, kdo žijí. Neboť se věru nikdy nestalo, aby nebylo mě, tebe či těchto vládců, a stejně tak se nestane, abychom my všichni kdy přestali být.“

Čína je odedávna spojena s kultem předků, na význam a pojetí smrti jsem se zeptal sinoložky PhDr. Zlaty Černé:

Z. Č.: Podle mé zkušenosti se celé čínské myšlení zaměřuje na existenci člověka tady na zemi. Připadá mi, že je to velice duchovní kultura, která neustále vztahuje jedince k celému přírodnímu řádu, k jeho proměnám, k dynamičnosti, ale to, co se řeší, na co se zaměřuje, je to, co je tady. A já si myslím, že právě do představ o tom, jak řešit život člověka přes hranici jeho biologického věku, zapadá pojetí, které je typicky čínské, a sice že každý člověk může získat nesmrtelnost. Tady. Je tu rozdíl mezi čínskými nesmrtelnými a evropskými dlouhověkými lidmi. Třeba když si vezme-me Věc makropulos, tak po nějaké době Evropany dlouhý život omrzí, kdežto čínské nesmrtelné to „baví tisíce let“, někteří jsou staří podle mýtů až dva tisíce let a baví je to. Oni, aby získali nesmrtelnost, tak přetvářejí svou vlastní existenci meditacemi, cvičením, usilují o dobro ve společnosti, vyhledávají neustále další adepty na nesmrtelnost, kterým pomáhají. Nesmrtelnost je tu chápána jako něco nesmírně svobodného a nesmrtelní nežijí v žádném posmrtném ráji, ale mezi námi – žijí v horách, toulají se po světě, vcházejí do kontaktu s konkrétními lidmi.

Můžete ještě upřesnit význam kultu předků, jestli od předků očekávali nějakou pomoc?

Z. Č.: Ve starověku se předků ptali na všechno a očekávala se ochrana a pomoc. Problém čínského vztahu k předkům byl takový, že každý člověk, každá generace nesla odpovědnost za veškeré předcházející generace. Proto dokud se přinášely oběti předkům, tak ti předkové existovali. Společnost se velmi sekularizuje, tohle je živé ještě na vesnicích, ale přežívá to pro nás až v neobvykle odpovědném vztahu k rodičům a prarodičům, kdy čínské dcery i synové o rodiče pečují. Například když pracují třeba v zahraničí a doma jim jako jediným potomkům rodiče onemocní, tak se okamžitě vracejí do Číny a starají se o ně, protože je to jejich povinnost.

Původně v klasické Číně nebyly hřbitovy, vhodné místo pro umístění hrobu se hledalo pomocí magických, šamanských praktik, feng šuej a určovala to ještě řada dalších hledisek. Po roce 1949, kdy vláda měla tendenci učinit z Číny moderní zemi, teď nebudeme uvažovat, jestli se jí to povedlo, nebo ne, tak byly povinně založeny hřbitovy a zemřelí se svázeli z rozptýlených míst.

Říká se, že Číňané jsou pragmatičtí, a opravdu jsou, ale my vnímáme ten pragmatismus jako něco hmotného, utilitárního, vlastně negativního, kdežto u Číňanů třeba ta nesmrtelnost dává vědomí, ne že by byli nesmrtelní, ale že mohou přesáhnout konkrétní život. Myslím, že jde o nesmírně hluboké vědomí přítomnosti, platnosti té přítomnosti. Velice ostře to vnímám v duchovním směru, který se nazývá čínský buddhismus, já podle doslovného překladu říkám meditativní buddhismus, je to známé i jako čchan čili zen, protože ta slabika nebo ten znak se japonsky čte zen. A zde je hlavním smyslem pochopit sám sebe, pochopit přítomnost, pochopit existenci v její jedinečnosti. To pochopení je vždy subjektivní, vždy vázané na jednotlivce. V tomto směru se čínská kultura, která hluboce ovlivnila Korejce a Japonce, dopracovala jednoho z lidských vrcholů.

Takže spíš je akcentována současnost, proměna?

Z. Č.: Ano, neustálá proměnlivost, nic není trvalé, myslím, že to je základní, ještě předfilozofický rys čínské kultury – smysl pro neustálou proměnlivost, pomíjivost všeho a zároveň je to řád, je to něco, čemu se nikdo nevyhne, co pořád platí.

Starověký Egypt má pozoruhodný a podrobný koncept života, smrti a posmrtného stavu. Řada badatelů přichází s novými interpretacemi starobyklých textů a nálezů, které souvisejí s poznatky jiných kultur i moderní vědy.

Milan Calábek: Pokud jde o starý Egypt, musíme si uvědomit, o které období jde. Pokud jde o období staré říše, tam se představa o smrti, o znovuzrození, o naší i posmrtné existenci velice blíží pojetí některých kvantových fyziků,

Sfinga a Velká pyramida v Gíze

kteří jsou přesvědčeni, že základem univerza je vědomí, nikoli hmota, že náš mozek není tvůrcem vědomí, že naše vědomí není vytvářeno systémem neuronů, ale že mozek, podobně jako televizní nebo rádiový přístroj, jen převádí univerzální vědomí na naše osobní vědomí. V egyptském pojetí existovala triáda lidského organismu, člověka – první částí, velice důležitou a potřebnou k posmrtnému životu, bylo naše fyzické tělo, které ale bylo určováno dvojníkem „ka“, tzn. astrálním dvojníkem, jenž je aurickou podstatou našeho organismu, jeho programem, který závisí na přísunu hvězdné energie, dneska bychom mohli mluvit o plazmě nebo o čtvrtém stavu hmoty. A třetí složka je duchovní, nazvaná „ba“. Tu potřebujeme v sobě vyvinout, a pokud tuto duchovní, spirituální složku, transcendentální podstatu v sobě nezakultivujeme, tak nemůžeme přejít do dalšího života. Cílem bylo všechny tři složky udržet, harmonizovat a třetí vyvinout.

Jaromír Kozák je egyptolog, který si bádá soukromě, napsal několik knih a jeho poznatky jsou velmi zajímavé a novátorské.

Co pro staré Egyptány znamenala smrt a jakou měli představu, co se děje po ní?

J. K.: Odpověď není jednoduchá, poněvadž oni život ve hmotném světě považovali za smrt. A odchod z něj byl pro ně vstupem do života. Duši považovali za nesmrtelnou a podřízenou zákonu návratu na zemi. Tomu návratu se snažili vyhýbat, a aby toho dosáhli, měli velmi složité obřady, nauky, z nichž zdaleka všechny neznáme a váže se k tomu nesmírně rozsáhlá literatura.

Z čeho se odvozuje, že oni považovali náš život za smrt?

J. K.: To se přímo dočítáme v Egyptské knize mrtvých a v dalších textech tohoto druhu. Jednak je to tam přímo psáno a dokonce i graficky naznačováno – postavy božstev nebo zemřelých mají kříž života,

symbol života. Egyptská kniha mrtvých jsou vlastně kapitoly o vycházení z hmotného světa do bezbřehé záře, kde termín hmotný svět se úmyslně vynechává.

Co znamenají ty texty, je v nich i nějaký návod, užitečná rada pro ten odchod?

J. K.: Patří sem i tzv. texty rakví, texty pyramid, je to obrovský komplex. V zásadě jde o průvodce duše, s čím se tam může setkávat, popis tamní velice členité krajiny. Zajímavé je, že podobné popisy nacházíme i v knihách jiných kultur, jiných dob a jejich srovnání samo o sobě je také zajímavé a přínosné. Návodů tam jsou, zejména jak se vyrovnat s různými průchody. Například podle Egyptské knihy mrtvých nebylo možné projít branou, pokud jsem neznal názvy všech jejích částí, takže jsou tu uváděny, protože podle jejich magického pojetí, když znám jméno, tak tu danou věc ovládám. Duše podle Egyptské knihy mrtvých neustále mění podobu, což je popisováno, a poukazuje se tím na jednotu v mnohosti, že všechny formy jsou vlastně formou téhož. Podle mě se kniha snaží v duši vzbudit odpor k zemi a ke hmotě, aby se nevracela, a jde tak daleko, že dokonce vynechává, jak jsem už předestřel, i část názvu – hmotný svět, aby člověk nebyl psychologicky připoutáván zpátky, aby na něj vůbec nemyslel a snažil se vstoupit do bezbřehé záře. Kniha má dva konce – pro případ, že se vracím a že se nevracím. Alternativa, kdy se duše nevrací, je mnohem zřidkavější a spíš se setkáváme s tím navrácením se. Klíčový je soud, který probíhá pod předsednictvím Osirida. Zajímavé je, že zemřelý je zároveň označován jako Osiris, takže ve skutečnosti duše soudí sebe sama, a je tam dvačtyřicet přísedících, duše každému přísedícímu odpovídá negativně na jeden hřích, kterého se nedopouštěla, a pokud by zalhala, symbolická váha, která poměřuje pravdu, se vychýlí a duše se musí vrátit. Ta kniha je silně symbolická. Je tam přítomna takzvaná velká požíračka, což je zčásti lev, zčásti krokodýl a zčásti hrošice. Právě

hrošice byla patronkou a ochránkyní těhotných žen a ona tu vracející se duši pozřela. Řada autorů si představovala, že tím byla duše zničena, ale k tomu ve skutečnosti dojít nemůže. Jde pouze o nucený návrat zpátky, a aby to bylo jasné, tak ona má u sebe znázorněné cihly, na nichž ženy rodily. Je tedy jasné naznačeno, s čím je ta požíračka spjata.

Jaký měli staří Egypťané termín pro smrt?

J. K.: Je jich celá řada, mimochodem velice výmluvný je termín „mutej“ a „mut“ je matka, takže smrt je zde s matkou vysloveně dána do souvislosti, vlastně jde o někoho, komu je dána matka.

Zájem o duchovnost byl ve starém Egyptě asi dost velký?

J. K.: Určitě, je to trochu podobné situaci v Tibetu. Hérodotos píše o Egyptě už v době naprostého rozkladu, a přesto uvádí, že Egypťané jsou nejbožnější lidé, s nimiž se setkal. Je otázka, jak Egypťané chápali božství, protože Egypt je samozřejmě proslulý několika tisíci bohy. Ale ve skutečnosti se zdá, že egyptské náboženství bylo monoteistické, že všichni ti bozi jsou jen aspekty jediného skutečného božství.

Můžete říct něco víc o Osiridovi, který je bohem podsvětí a zároveň bohem plodnosti?

J. K.: Podle egyptské mytologie to byl i jeden z prvních králů Egypta, který byl úskokem zabit svým bratrem Sethem. Jeho manželka Eset ho oživila, počala s ním Hora, jehož pak v celých dějinách zastupuje faraon. Co se týče plodnosti, byl označován i jako bůh obilí, dochovaly se například květináče v podobě ležícího Osirida, které byly vyplněné hlínou a bylo tam vysazeno obilí. Je to právě symbol věčného putování – zrno je pohřbeno a znovu povstává. Díky tomu je Osiris často vyobrazován se zelenou tváří.

A byly tam i nějaké rituály, kdy vědomí vystupovalo z těla, dá se to vyčíst z textů?

J. K.: Dá se to vyčíst i z vyobrazení například v Osireonu. Máme informace od klasických autorů, protože Řekové se do Egypta chodili učit do nekromanteonů, což byly specializované podzemní svatyně sloužící k tomu, že zasvěcovaný byl uveden do zážitku blízké smrti, v tom stavu několik dní pobýval a měl projít posmrtnými zkušenostmi.

Šlo o to, aby se zasvěcovaný zbavil strachu ze smrti?

J. K.: On definitivně ztratil strach, věděl, že už se mu nic nemůže stát, protože duše není na těle závislá, a získal maximální zasvěcení. Ještě v 18. století a dál kolovaly mezi zednáři texty, které to popisují, a je pozoruhodné, že popisované reálie z dnešního pohledu odpovídají. Nejde tedy o středověkou nebo novověkou fantazii, rozhodně to zapadá do obrazu a stojí to za bližší prozkoumání.

Dá se říct, že staří Egypťané se smrti nebáli?

J. K.: Podle všeho určitě ne, dokonce se na ni těšili a připravovali.

Zajímavé je, jak jste říkal na začátku, že oni považovali náš život za smrt...

J. K.: Ano, úplně obráceně než my. Mimochodem je zajímavé, že to říká i jejich žák Pythagoras, vlastně první Evropan, který byl puštěn do egyptských chrámů.

Egyptská kultura zřejmě dost ovlivnila řeckou, že?

J. K.: Určitě, to je jisté, kořeny evropské kultury leží v Egyptě, ne v Řecku, jen prostřednictvím Řecka a Říma se k nám egyptská kultura dostává, ale je tím pádem silně odvozená.

A je zjevné, že Řekové čerpali ze starého Egypta?

J. K.: Je to zjevné a ještě zajímavější je, že pro Řeky byl každý, kdo nebyl Řek, barbar s výjimkou Egyptanů, kterých si nesmírně vážili. Vždyť největší řečtí myslitelé chodili do Egypta.

Na Egypt tedy navazují staří Řekové. Se smrtí a dalším životem souvisí tajemná starořecká mysteria. Marcus Tullius Cicero o nich napsal: „Nic nestojí výše než tato mysteria. Ukázala nám nejenom to, jak se z života těšit, ale naučila nás i umírat s nadějí.“

Milan Calábek: Můžeme říct, že Řekové vytvořili daleko reálnější, konkrétnější a působivější představu o pokračování života než naše civilizace. Nemyslím tím běžnou antickou kulturu, ale starověká mysteria, kterých se mohl účastnit každý, kdo uměl řecky, i když to byl otrok, ale nesměl mít potřísněné ruce krví. Tato mysteria, která běžela neuvěřitelně dlouho, mám na mysli eleusinská mysteria, patří k vrcholům antiky a účastnili se jich nejen všichni vzdělanci a filozofové jako Sokrates, Platón a podobně, ale později i celá řada významných římských císařů. Nikdo z nich nepochyboval o jejich obrovské síle a pro každého zasvěceného se zřejmě jeho život výrazně změnil.

Eleusinská mysteria měla dvě fáze, jednak to byla malá mysteria, která vycházela z vegetačního kultu, tzn. z obnovy přírody, je zima – smrt, pak přijde jaro, léto, podzim a zase smrt. Řekové samozřejmě měli jenom tři fáze, protože tam jde jen o tři roční doby, nicméně to bylo jen zprostředkování neviditelného přes zjevné věci a malá mysteria ještě nesměřovala k úplnému vrcholu, ale byla nezbytným předpokladem velkých eleusinských mysterií, která trvala devět dní, symbolizujících devět měsíců, kdy jsme v těle matky. Svoji metaforiku, symboliku přebírala ze zemědělského kultu, tzn. zrno padne do země, zemře a znovu se zrodí. To pak přejímá

i křesťanství, sv. Pavel, kdy jde o to, že dochází k určitému sestupu na duševní úrovni, sestupu uvnitř – katabasis, jak říkali staří Řekové, a je jedno, jestli ten sestup provádí Persefona nebo orfický Bakchus, později převedený na Krista, ukřižovaný Bakchus, protože ta mysteria jsou o tom, co je věčným tématem křesťanství – o smrti a zmrtvýchvstání o vzkříšení, to je jediné a klíčové téma mysterií. Po katabasis dochází k tomu, že se dobrovolně rituálně vzdáváme své tělesné schránky, svého tělesného i duševního života a ztotožňujeme se s archetypálním základem, který představují naši bohové, ať je to Démétér, Persefona, bakchický Kristus, nebo kterýkoli jiný bůh, a náš život pokračuje potom na této archetypální úrovni, dochází k anabasis, k výstupu, ke světlu, k novému životu.

Co ale bylo pro tato mysteria podstatné – podobně jako staroegyptská mysteria používala opium, a to v takové míře, že ho museli dovážet už v dávných dobách z Kypru, i zde šlo o halucinogen. Během mysterií se požíval nápoj kykeón a není pochyb, že šlo o výrazný a silný halucinogen, máme o tom svědectví od křesťanů, kteří tím prošli a mohli o tom mluvit, kdežto nikdo z Řeků nesměl pod trestem smrti o mysteriích promluvit. Myslelo se, že jde o námel, ale později i vynálezce LSD Hoffmann s dalšími tvrdil, že šlo o jiný druh, který je daleko silnější, obsahuje daleko víc ergotu a neroste jenom na žitu a ječmeni, ale i na běžných travinách a v okolí Eleusiny se vyskytoval na jílku mámivém. Důkazem pro to je, že řecký název bohyně Démétér je shodný s názvem pro jílek mámivý. Zároveň muselo jít o určitou směs, podobně jako je třeba amazonská ayahuasca. Docházelo totiž k výrazně silným stavům, které byly přesvědčivé, umožnily lidem prožít svoji smrt a znovuzrození, ale zároveň po tom nebyla žádná kocovina, jako by nastala po opiu nebo po jiných drogách. Nebyl to jen běžný ergot, ten by nestačil k takovýmto zážitkům, šlo určitě o tajný recept, který ty dvě rodiny, jež provozovaly eleusinská mysteria, uchovávaly. Jako se

dosud používá amazonská ayahuasca, tak byla pravděpodobně antická ayahuasca, ale jiného složení. Do jisté míry se na tom mohly podílet i třeba houbičky, nevíme to jistě, ale zachoval se například kamenný reliéf ze 4. století př. n. l., kde Déméter nabízí Persefoně halucinogenní houbu. A křesťané o tom vůbec nepochybovali, toto pojetí se přeneslo i do výkladu Bible, kdy ono jablko, co nabízí Eva Adamovi, byla halucinogenní houbička. Zachovala se například bronzová vrata z chrámu v Hildesheimu z 11. století, kde právě Eva nabízí Adamovi nikoli jablko, ale lysohlávku. Takže celá kombinace starých šamanských prvků, magického i mytického vědomí vytvořila představu, v níž pokračujeme, že náš archetypální základ je vlastně transcendentální. Měli bychom důkladně rozlišovat mezi archetypálním a transcendentálním, protože transcendentální je to, k čemu jdeme vzhůru, a nikoli návrat do hlubin. Hledání spirituality jen v tom hlubinném, archetypálním je zavádějící a vede zpátky. V tom také spočívá tvrdá kritika Jungova pojetí archetypu a Jungovy spirituality, která z hlediska transcendentální psychologie se čím dál víc ukazuje jako naprosto oprávněná.

A mohl bys zmínit praktický význam starořeckých mysterií, proč si je lidé cenili, co jim ten prožitek přinesl do života?

M. C.: Většina z těch, kteří se o mysteriích jen zmiňují, se však nezmiňuje o technologiích, o způsobu, jakým docházelo k proměně, ale mluví o tom, že se jim změnil život, že ztratili strach ze smrti. Od okamžiku, kdy zvolá kněz, že došlo k narození, k novému narození onoho Dionýsa Zagrea, který byl v tomto pojetí synem Persefony, se to odlišovalo od běžného výkladu antických mýtů, tedy od okamžiku, kdy účastníci začali procítat zpátky do běžného vědomí, došlo k tomu, že ztratili strach ze smrti, byli přesvědčeni na základě hlubokého prožitku něčeho, co nemůžeme nastudovat, ale co musíme zažít na vlastní kůži. I když jde o stav navozený